

अचिंतसत्तिजुत्ता हि ते भगवंतो परमकल्लाणा परमकल्लाणहेऊ सत्ताणं।।

श्रुतसंविभाग – १३

February, 2019

મહા, ૨૦૭૫

જ્ઞાન અને બોધ

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્નું એક માંગલ્યભર્યું વચન આ પ્રમાણે છે : યદેવ વિદ્યયા કરોતિ શ્રદ્ધયા ઉપનિષદા, તદેવ વીર્યવત્તરં ભવતિ. અર્થાત્, જે કાર્ય ‘બોધ’, ‘શ્રદ્ધા’ તેમ જ ‘ઉપાસના’ સાથે કરવામાં આવે છે, તે અત્યંત વીર્યવંત નીપજે છે.

અહીં ‘બોધ’ એટલે સમ્યગ્જ્ઞાન, ‘શ્રદ્ધા’ તે સમ્યગ્દર્શન, અને ‘ઉપાસના (ગુરુની)’ તે સમ્યક્ ચારિત્ર, એવો અર્થ, લેશ પણ આયાસ વગર નીકાળી શકાય તેમ છે; સ્પષ્ટ છે કે આ ત્રણ વાનાં ચિત્તમાં હોય, સેવાતાં રહે, તો જે પણ કરીએ તે બળકટ અને વીર્યવંત જ નીવડવાનું.

ત્રણેમાં મુખ્ય છે ‘બોધ - વિદ્યા - સમ્યગ્જ્ઞાન’. આપણે બધા સુપેરે જાણીએ છીએ કે જ્ઞાન વિના શ્રદ્ધા નહિ અને ક્રિયા (-ચારિત્ર) પણ નહિ. આપણા પૂજ્યોએ તો ત્યાં સુધી લખ્યું કે ‘આત્મ-બોધ વિણ જે ક્રિયા, તે તો બાલક-ચાલ’; પઢમં નાળં તઓ દયા. આ જ્ઞાન અથવા બોધ માટે ઉપનિષદોએ ત્રણ પૂર્વશરત મૂકી છે : બોધ હોય ત્યાં અસૂયા ન હોય, કુટિલતા ન હોય અને અસંયમ ન હોય. એમ પણ વિચારી શકાય કે વિદ્યા અને અસૂયા, શ્રદ્ધા અને કુટિલતા તેમ જ ઉપાસના અને અસંયમ – આ ત્રણે દૃવન્દ્વો છે, જે અનેક સમસ્યાઓ સર્જી શકે છે. નિરુક્ત માં તો કહ્યું છે કે –

વિદ્યા હ વૈ બ્રાહ્મણમાજગામ, ગોપાય મા શેવધિષ્ટેહમસ્મિ।

અસૂયકાયાઽનૃજવેઽયતાય, ન મા બ્રૂયા વીર્યવતી તથા સ્યામ્।।

- 'વિદ્યા'એ વિદ્વાન પાસે ઉપસ્થિત થઈ નિવેદન કર્યું કે ભદ્ર! મને સંભાળી લે; હું તારો 'નિધિ' છું. મને, ઈર્ષ્યાળુના કે કુટિલ જનના કે અસંયત હોય તેવાના હાથમાં સોંપતો નહિ; તો જ હું વીર્યવંત રહીશ, (અન્યથા મારું વીર્ય નષ્ટ થશે).

આ 'નિરુક્ત'માં આવતા 'બ્રાહ્મણ (-વિદ્વાન)'નો અર્થ જો 'શ્રમાણ' કરીએ તો? તો આ વચન આપણને પણ સ્પર્શશે. અને જો તે ખરેખર સ્પર્શે તો આપણામાં બોધની સાથે અસૂયા, કુટિલતા અને અસંયમ પણ હોય એવું સંભવે ખરું? જ્ઞાન હોય ત્યાં આ બધું જરૂર સંભવે, પણ 'બોધ' હોય એટલે કે જ્ઞાન જો બોધરૂપે પરિણમ્યું હોય તો આ વાનાં કોઈ રીતે ન સંભવે. બોધરૂપે પરિણમનારું જ્ઞાન જ 'સમ્યગ્જ્ઞાન' એ યાદ રાખવાનું છે. એક મજની ગાથામાં 'જ્ઞાન'નું માહાત્મ્ય આમ વર્ણવાયું છે -

નાણં સવ્વત્થ મૂલં, સાહા ચંધા અ દંસણં।

ચારિત્તં ચ ફલં તસ્સ, રસો મુક્કલો જિણોઙ્ગો।।

- 'જ્ઞાન' એ મૂળ છે, દર્શન તે થડ અને ડાળ, ચારિત્ર તે ફળ, જિનકથિત મોક્ષ તે તેનો (-ફળનો) રસ. અર્થાત્ બોધાત્મક કે સમ્યગ્ જ્ઞાન જ મોક્ષનો પાયો છે અને દર્શન-ચારિત્રાદિનો આધાર છે.

પ્રશ્ન થાય કે જ્ઞાન અને બોધ - બેમાં તફાવત શો?

આનો જવાબ અનુપ્રેક્ષા દ્વારા જ મળે. અસૂયા અને અહંકારરૂપે પરિણમે કે જન્માવે, તે જ્ઞાન; આત્મલક્ષી બનાવે, કષાયભીરુ બનાવે તે બોધ. બાહ્ય પ્રવૃત્તિ તરફ દોરે તે જ્ઞાન, અને તેવી પ્રવૃત્તિની નિર્વૃત્તતાનું ભાન જગાડે તે બોધ. દેખાવે ધર્મલક્ષી પરંતુ વાસ્તવમાં પુદ્ગલલક્ષી બાબતોમાં નિષ્ણાત બનાવે તે જ્ઞાન, અને ચિત્તમાં નિઃસ્પૃહ વૈરાગ્યનાં વલણો પ્રગટાવે તે બોધ.

ભણવાથી જ્ઞાન મળે, વધે, આવડે. ભણેલું ઘુંટવાથી-ઘુંટ્યા કરવાથી બોધ વિકસે.

આપણે ત્યાં ‘સ્વાધ્યાય’ના પાંચ પ્રકારોમાં એકનું નામ ‘પરાવર્તના’ છે. પરાવર્તના એટલે પુનરાવર્તન, આવૃત્તિ, રિવિઝન. ઘણીવાર સવાલ થયા કરે કે આ ભણ્યા પછી વારંવાર તેની આવૃત્તિ શું કામ કરવાની? એટલો સમય નવું ભણીએ તો કેટલું બધું આવડી જાય?

એનો જવાબ હવે જડે છે. ભણેલું પાકું કરવા માટે અને યાદ રહે – ભૂલી ન જવાય તે માટે સ્વાધ્યાય કરવાનો તે તો છે જ; પણ ભણેલાં સૂત્ર-અર્થને સતત ઘુંટતા રહેવાથી આપણું ચિત્ત તેથી ભાવિત થાય, આપણી પરિણતિ પર તેની રૂડી અસર થાય, અને તેમ કરતાં ચિત્તની મલિનતાઓ તથા બહિર્મુખતા ઓછી થતી જઈને આત્મરમણતા તથા અંતર્મુખતા વિકસતી જાય, એ સ્વાધ્યાયનો મુખ્ય લાભ છે.

આ દૃષ્ટિથી થતા સ્વાધ્યાયથી ‘બોધ’ વધશે, અસૂયા – અહંભાવ જેવાં તત્ત્વો ઘટશે, અને તેથી સંયમની તેમ જ જીવનની સાર્થકતા સમ્યક્ રીતે અનુભવાશે. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે સરસ વાત કરી : “સૂત્ર અક્ષર પરાવર્તના, સરસ શેલડી દાખી; તાસ રસ-અનુભવ ચાખીએ, જિહ્વાં એક છે સાખી.” અને મજેદાર વાત તો એ છે કે પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયોમાં ‘પરાવર્તના’ સ્વાધ્યાયને બરાબર વચમાં ગોઠવ્યો છે. શેષ ચારેય સ્વાધ્યાયો માટે ‘પરાવર્તના’ આવશ્યક, અનિવાર્ય, એટલો જ તેમાં સંકેત થયો છે.

આ સંકેતને આપણે બધાએ ઝીલવાનો છે, સ્વાધ્યાયમાં વધુ ને વધુ દત્તચિત્ત બનતાં જવાનું છે, તે દ્વારા જીવનની સાર્થકતાની શોધ કરવાની છે, અને આત્મ-બોધ વિકસાવતા જવાનો છે. મિત્રો! શ્રુતસંવિભાગ તમારા અને આપણા સહુ માટે ‘પરાવર્તના’ દ્વારા પરિવર્તનનું માધ્યમ બની રહ્યો!

✓ વિજયશીલચંદ્રસૂરિ

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૩

<u>ક્રમાંક</u>	<u>અનુક્રમ</u> <u>લેખ</u>	<u>પૃષ્ઠ</u>
	<u>દ્રવ્યાનુયોગ</u>	
Σ 169	ચક્ષુઃપ્રાપ્યકારિતા???	7
Σ 170	ભવનપતિ દેવોં કે ભવન ઓર ઓવોસ	22
Σ 171	દેવોંનું અધોલોકમાં ગમન ક્યાં સુધી?	26
	<u>ચરણકરણાનુયોગ</u>	
Σ 172	પોત્રપ્રતિલેખન કર્યા પછી વંદન કે પહેલોં?	28
Σ 173	વોચનો સોંભળતોં પહેલોં...	29
Σ 174	પોયપુંછળ શબ્દનો વિવિધ ઉલ્લેખો	30
	<u>ગણિતોંનુયોગ</u>	
Σ 175	ભરતક્ષેત્રમાં ૮૬ કરોડ ગોમ કઈ રીતે?	33
Σ 176	અંગુલ અંગે એક કોયડો અને તેનો સંભવિત...	34
	<u>ધર્મકથોંનુયોગ</u>	
Σ 177	પંડિતચરિત્રની કેટલીક વિશેષ વોત - ૨	38
Σ 178	સિંહગુફોવોસી મુનિ યોમોસું કરવો ક્યાં ગયો?	39
Σ 179	સિદ્ધસેનસૂરિજીનો ચરિત્ર વિશે	40
Σ 180	પ્રભુવીર જીવન મતોંતર	42
Σ 181	સંસોરદોવોની સ્તુતિ એકસોથે બોલોય તે અંગે...	43
Σ 182	યૂલિકો-વિષયક વિશેષ વિમર્શ	44
	<u>સંશોધન</u>	
Σ 183	હસ્તિકર્ણ કે હયકર્ણ?	49
Σ 184	તિથોગોલોપદોગુણ્ય અંગે કેટલીક વિચોરણો	49
Σ 185	કલ્યાણકવિષયકં કિશ્ચિત્	52
Σ 186	સિદ્ધલેમ તથો પોણિનીય નો સમોસ-સંબંધી...	58
Σ 187	સિદ્ધલેમ તથો પોણિનીય નો સમોસ-વિગ્રહમાં...	61
Σ 188	જિનવરભવનોનોં ભોવતોંજ્ઞં(જર્વોં?) નમોમિ	62

ઇદમત્ર ચિન્ત્યમ્

Σ 189	દ્વાદશાંગીની નિત્યાનિત્યતા	64
Σ 190	સ્થિતિઘાતમાં જઘન્ય સ્થિતિખંડ	65

પ્રકીર્ણ

Σ 191	મનઃપર્યવજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર	66
Σ 192	મરુદેવી માતાનું અન્તકૃત્પણું...	67

જિજ્ઞાસા

? 56	પ્રીતિ અને ભક્તિ અનુષ્ઠાન મિથ્યાત્વે	68
? 57	મિથ્યાત્વી જીવ કો કૌન-સા કાયવથ	68
? 58	મન કી અવિરતિ પાँચો इन्द्रिय के साथ अनुस्यूत	69
? 59	વચનયોગ મેં इन्द्रिय तथा मन की अविरति	69
? 60	દેશવિરતિમાં અંતર્મુહૂર્તમાત્ર જ સ્થિતિ	69
? 61	પરિહારવિશુદ્ધિ યાત્રિ ઉત્કૃષ્ટથી ૧૦૦૦ પુરુષ સ્વીકારે	70
? 62	અસત્યામૃષઃ શબ્દનો સમાસવિગ્રહ	70
? 63	દેવના અને નરકના જીવોને આયુષ્યની ઉદ્દીરણા	70
? 64	સ્ત્યાનર્દિર્ધનું લક્ષણ એકેન્દ્રિયમાં	71
? 65	આયુષ્ય કર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ	71

સમાધાન

@ 46	વિજયાદિ ચાર વિમાનોં મેં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	72
@ 42	इन्द्रिय के विषय बद्ध कैसे	72
@ 41	ખંતપુત્રનું કથાનક	73
@ 53	અનુત્તર વિમાનોમાં ચંદ્રવો વગેરે	74
@ 47	શङ्कुलाखण्डः માં તૃતીયા વિભક્તિ	75
@ 52	વાસુદેવનું સ્ત્રીરત્ન	76

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૩

@ 49	આસનોમાં વિશેષ	77
	<u>પત્રચર્યા</u>	
☒ 59	☒ ∑ 70 વિહરમાન પરમાત્માનો વિરહ હોય કે કેમ?	77
☒ 60	☒ ∑ 39 વિષ્ણુકુમાર મુનિ કે વૈક્રિય શરીર કા માપ ક્યા?	82
☒ 61	☒ ∑ 99 મરૂદેવા માતાને કેવલપ્રાપ્તિ વિષયક મતાંતર	83
☒ 62	☒ ∑ 115 સાન્નિપાતિકના ૨૬ ભાંગા	83
☒ 63	☒ ? 38-39	83
☒ 64	☒ ∑ 54 ક્યા તીર્થંકર કો મી દેશના કા પરિશ્રમ હોતા હૈ?	84
☒ 65	☒ ∑ 78 અપર્વતનીય-અનપર્વતનીય આયુષ્ય વિષે સ્પષ્ટતા	85
☒ 66	☒ ∑ 145 પરમાત્માના કલ્યાણક સમયે દેવોનું આગમન	85
☒ 67	☒ @ ? 36 તારાની ચલાયમાનતા	86
☒ 68	☒ ∑ 154 જિનકલ્પની ૭ વીથી	86
☒ 69	☒ ∑ 145 પરમાત્માના કલ્યાણક સમયે દેવોનું આગમન	87
☒ 70	☒ ∑ 99 મરૂદેવા માતાને કેવલપ્રાપ્તિ વિષયક મતાંતર	87
☒ 71	☒ ∑ 125 સિરિકુમ્માપુત્તચરિત્રની એક ગાથાનો અનુવાદ	88
☒ 72	☒ ∑ 111 અગ્નિ કા લક્ષણ	89
☒ 73	☒ ∑ 158 ચિત્ર અને સંભૂતિ	89
	<u>શ્રુતશુદ્ધિ</u>	
4	અનુયોગદ્વાર	90
5	દશવૈકાલિકસૂત્ર	92
	<u>અહો! સારલ્યમ્</u>	
4	પુલ્લિંગ ભાવવાચક શબ્દો	115
	<u>શ્રુતવધામણાં</u>	122
	<u>વિશેષ પ્રતિસ્પંદ</u>	123

द्रव्यानुयोग

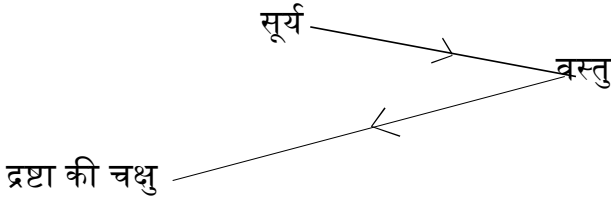
169. चक्षुःप्राप्यकारिता???

[प्राचीन सिद्धान्तों का गंभीर रूप से अवलोकन करने पर कई बार निरूपित सिद्धान्त व हमारा निजी अनुभव या अनुभवाधारित वैज्ञानिक संशोधन परस्पर विरुद्ध प्रतीत होता है। ऐसा होने पर अनुभव या विज्ञान की ओर आँखमिचौली कर लेना आसान है और रूढिवादीओं की मान्यता से जायज़ भी। लेकिन इसमें शायद तत्त्व-श्रद्धा टिक जाती है, पर तत्त्व चला जाता है। प्रश्न यह है कि क्या हम बगैर श्रद्धा गवायँ तत्त्व-चिन्तन नहीं कर सकते? विज्ञान गलत ही होता है ऐसा मान लेना क्या खुद एक गलतफहमी नहि गिनी जाएगी? शास्त्रों की राय तो ऐसी जान पड़ती है कि श्रद्धावाद के अंतर्गत हेतु लगाना जैसे दोष है वैसे हेतुवाद के विषय में हेतु नहि लगाना अपराध है। एक तत्त्वनिष्ठ एवं श्रद्धासम्पन्न मुनि भी वैज्ञानिक तरीके से चिन्तन करे तो कैसे करे इसका नमूना आपके सामने है। मित्रों से हार्दिक अनुरोध है कि इस विषय में अपना निजी अभिप्राय प्रस्तुत करें। / त्रै.]

जैनदर्शन चक्षुरिन्द्रिय को अप्राप्यकारी तथा शेष इन्द्रियों को प्राप्यकारी मानता है। बौद्ध दर्शन चक्षु तथा श्रोत्र को अप्राप्यकारी मानता है। न्याय-वैशेषिकादि अन्य दर्शन चक्षु-श्रोत्रादि सभी इन्द्रियों को प्राप्यकारी मानते हैं। न्यायदर्शन की मान्यतानुसार चक्षु में से तारा-किरण निकलकर विषय तक जाती है, फिर सन्निकर्ष होने पर चाक्षुष प्रत्यक्ष होता है। इस मान्यता का युक्तियुक्त खंडन हमारे अनेक ग्रंथों में है।

हमारे जैनदर्शन की मान्यतानुसार प्रकाश से वस्तु प्रकाशित होती है, फिर किसी भी प्रकार के सन्निकर्ष बिना दूर से ही हमें उस वस्तु का चाक्षुष प्रत्यक्ष होता है। इस कारण से ही हमारे यहाँ प्रकाश को चाक्षुष प्रत्यक्ष में सहकारी कारण माना गया है।

आधुनिक विज्ञान-अनुसार प्रकाश की किरणें वस्तु से टकराकर परावर्तित (REFLECT) होती हैं, परावर्तित होकर हमारी आंख में जाती हैं, तब हमें चाक्षुष प्रत्यक्ष होता है।

प्रकाश की किरणें वस्तु से परावर्तित होकर हमारी आंख में जाती हैं, इस बात की सिद्धि के लिए कुछ तर्क निम्नलिखित हैं -

१. वस्तु चाहे कितनी भी प्रकाशित हो किन्तु यदि वह व्यवहित है तो हमें नहीं दिखती। कोई भी व्यवहित (व्यवधानसहित) वस्तु एकदम पास में होने पर भी हमें नहीं दिखती और व्यवधानरहित वस्तु दूर-दूर से भी दिखती है। यहाँ व्यवधान होने से उस वस्तु संबंधी किरणें हम तक नहीं पहुंचने के कारण हमें नहीं दिखती है तथा व्यवधान न होने पर दूर की वस्तु संबंधी प्रकाश की किरणें भी हम तक पहुंचने से हमें वे वस्तुएँ दिखाई देती हैं। इस तरह प्रकाश की किरण हमारी आँख में जाती है तभी हमें दिखता है, यह बात सिद्ध होती है।

२. प्रश्न - हमारे जैनदर्शन में वस्तु का योग्यदेशावस्थितत्व धर्म भी चाक्षुष प्रत्यक्ष में सहकारी कारण माना गया है। अतः व्यवहित वस्तु योग्यदेश में अवस्थित नहीं होने के कारण नहीं दिखती है। ऐसा मानने में क्या आपत्ति है?

उत्तर - यदि ऐसा मानें कि व्यवहित वस्तु में 'योग्यदेशावस्थितत्व' नहीं होने के कारण उसका चाक्षुष प्रत्यक्ष नहीं होता तो जहाँ पारदर्शक काँच का व्यवधान होता है, वहाँ आपत्ति आएगी। पारदर्शक काँच से व्यवहित वस्तु का

हमें चाक्षुष प्रत्यक्ष होता है। अतः इससे यही सिद्ध होता है कि प्रकाश की किरणें पारदर्शक काँच के आर-पार निकलकर हमारी आँख तक पहुँचती हैं जबकि अपारदर्शक व्यवधान में किरणें हम तक नहीं पहुँचने से हमें दिखाई नहीं देता। [उपर्युक्त दोनों तर्क योग्यदेशावस्थितत्व धर्म से संबंधित हैं। योग्यदेशावस्थितत्व के लिए देखें जैन-तर्कभाषा आदि।]

३. हम चश्मा लगाते हैं तो वस्तु हमें बराबर दिखती है, चश्मा नहीं लगाने पर हमें धुंधला दिखाई देता है। अतः यह तो अनुभवसिद्ध है कि चश्मा चक्षु को उपग्रह करने वाला है। अब प्रश्न यह है कि वह उपग्रह कैसे करता है?

हमारे जैनदर्शन अनुसार तो वस्तु प्रकाशित होने से दिखती है और यहाँ तो विषय तथा इन्द्रिय के बीच चश्मे का व्यवधान आने पर इन्द्रिय का अनुग्रह होता है। अतः इससे यही सिद्ध होता है कि ऐसी कुछ किरण या पुद्गल हैं, जो चश्मे के काँच में से पसार होती हैं, तब हमें बराबर दिखता है। यदि बीच में से कुछ पसार नहीं होता, मात्र वस्तु प्रकाशित होने से चाक्षुष प्रत्यक्ष होता तो चश्मा पहनें या न पहनें, कुछ फर्क नहीं पड़ता।

इन तर्कों से यह सिद्ध होता है कि प्रकाश की किरणें आँख में जाने पर ही हमें दिखता है, अन्यथा नहीं। अतः चक्षुरिन्द्रिय में भी पुद्गल का संयोग होता है।

प्रश्न – प्रकाश की जो किरणें आँख में जाती हैं, वे किरणें तो दूसरे पदार्थ की होती हैं, उस विषय की तो नहीं होती। अतः दूसरे पदार्थ के पुद्गल भले आँख में जाए तो जाने दो। उससे हमें क्या आपत्ति है?

उत्तर – पदार्थ दो प्रकार के हैं – (A) भास्वर पदार्थ – जो पदार्थ स्वयं प्रकाशित है, जैसे – सूर्य। (B) अभास्वर पदार्थ – जो स्वयं प्रकाशित नहीं है, उनके चाक्षुष प्रत्यक्ष के लिए भास्वर पदार्थ के प्रकाश की अपेक्षा रहती है। इन दोनों में से भास्वर पदार्थ में तो स्वयं की किरणें सीधे ही हमारी आँख में जाती

हैं। अभास्वर पदार्थ पर भी जो किरणें गिरती हैं, वे किरणें उस पदार्थ के रूप से भावित होकर परावर्तित होती हैं। यदि वे किरणें उससे भावित नहीं होती ऐसा मानें तो उन किरणों से हमें उस पदार्थ का रूप नहीं दिखना चाहिए। किंतु ऐसा नहीं होता। जो किरण जिस पदार्थ से परावर्तित होकर हमारी आँख में जाती है, उस किरण से हमें उसी पदार्थ का रूप दिखता है, अन्य पदार्थ का नहीं, क्योंकि वह किरण उस रूप से भावित हो जाती है। [प्रकाश की किरण पदार्थ के रूप से भावित कैसे होती है? इस विषय की चर्चा बहुत विस्तृत होने से तथा यहाँ चालू चर्चा में अनावश्यक होने से इस लेख के अंत में लिखी है। पीछे परिशिष्ट में देखें।]

अतः यहाँ भास्वर पदार्थ में तो उसी पदार्थ के पुद्गल का संयोग तथा अभास्वर पदार्थ में उसके रूप से भावित पुद्गल का संयोग चक्षु के साथ होता है, ऐसा हमें स्वीकारना पड़ेगा।

प्रश्न - अभास्वर पदार्थ के रूप से भावित पुद्गल भले आँख में जाए किंतु वे पुद्गल हैं तो वस्तुतः अन्य पदार्थ के ही, अतः हमें चक्षु को प्राप्यकारी मानने की आपत्ति नहीं आएगी।

उत्तर - आवश्यकनिर्युक्ति में कहा गया है कि वक्ता शब्द बोलता है तब श्रोता यदि दिशा में स्थित है तो उसे मिश्र पुद्गल (वक्ता द्वारा छोड़े गए मूल पुद्गल + मूल पुद्गलों से वासित अन्य पुद्गल) सुनाई देते हैं और यदि श्रोता विदिशा में है तो वक्ता के मूल पुद्गल उस तक नहीं पहुँचते, वह मात्र वासित पुद्गल ही ग्रहण करता है। (गा.६) ऐसे वासित पुद्गल के ग्रहण से हम यदि श्रोत्र को प्राप्यकारी मानते हैं तो भावित पुद्गल के ग्रहण से चक्षु को प्राप्यकारी क्यों नहीं मानें?

तथा इस लेख के प्रारंभ में ही कहा गया कि बौद्ध दर्शन चक्षु और श्रोत्र को अप्राप्यकारी मानता है। श्रोत्र को प्राप्यकारी सिद्ध करने के लिए हमारे

जैनदर्शन के ग्रंथों में बहुत सारे तर्क दिए गए हैं। उन सब तर्कों से श्रोत्र के अप्राप्यकारित्व का युक्तियुक्त खंडन हो जाता है। लेकिन बौद्ध दर्शन की इस मान्यता का खंडन जिन तर्कों द्वारा किया गया है, वे तर्क चक्षु की अप्राप्यकारिता के खंडन में भी लग सकते हैं।

प्रश्न - (१) यदि शब्द बहुत जोर से आते हैं तो कान का पर्दा फट जाता है। इस तरह शब्द से इन्द्रिय का उपघात होने से सिद्ध होता है कि शब्द-पुद्गल कान में जाते हैं तथा श्रोत्र प्राप्यकारी है।

(२) शब्द के पुद्गलों पर हवा की भी असर होती है। हवा अनुकूल हो तो दूर के शब्द भी सुनाई देते हैं तथा प्रतिकूल हो तो पास के शब्द भी सुनाई नहीं देते हैं। इस प्रकार शब्द के पुद्गल पर माध्यम की असर होती है, किंतु रूप के पुद्गल पर माध्यम की असर नहीं होती।

श्रोत्र को प्राप्यकारी सिद्ध करने के ये तर्क चक्षु में कहाँ लगते हैं?

उत्तर - ये तर्क चक्षु में भी लगेंगे -

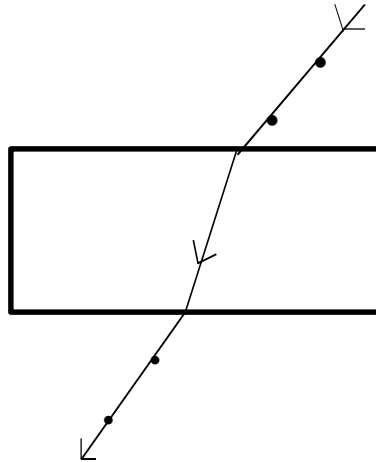
(१) वर्तमान काल में मोतियाबिंद वगैरह के laser light (लेसर लाईट) से ओपरेशन किए जाते हैं। चश्मे के नंबर उतारने के लिए भी laser light से ऑपरेशन किया जाता है। इस ऑपरेशन में वह light दिखती भी है अर्थात् चक्षु का विषय भी बनती है और उसी light के पुद्गलों से हमारी आँख ठीक हो जाती है। अतः चक्षु के विषय से ही चक्षु पर अनुग्रह होता है। यदि वही लाईट बहुत ज्यादा पावर की डालें तो चक्षु का उपघात भी होता है।

(२) शब्द के पुद्गल जिस माध्यम (medium) में से पसार होते हैं, उस माध्यम की असर उन पर होती है। वैसे ही रूप के पुद्गल (प्रकाश की किरणों) पर भी माध्यम की असर होती है। जैसे - कोई अग्नि जल रही हो या बहुत गर्म कोई वस्तु पड़ी हो, उसके ऊपर गर्मी की बाष्प निकलती है, उस बाष्प के पीछे रही किसी वस्तु को हम देखेंगे तो वह हमें हिलती हुई दिखेगी। वह वस्तु उस

बाष्प के कारण हिलती हुई दिखती है, इससे यही सिद्ध होता है कि जो प्रकाश की किरणें उस बाष्प में से आ रही हैं, उन किरणों पर बाष्प की असर होती है। अन्य उदाहरण में काँच की असर उन किरणों पर होती है। जैसे - बिलोरीकाँच को अलग-अलग दूरी-कोण पर रखने से उसके पीछे रही वस्तु हमें भिन्न-भिन्न आकार वाली दिखती हैं।

खाली ग्लास में पानी भरते हैं तब ग्लास का तल पानी में हमें कुछ ऊपर दिखाई देता है। इससे भी यही सिद्ध होता है कि प्रकाश की किरणें पानी में कुछ विकृत होती हैं।

प्रायः 12th class में भौतिक विज्ञान (physics) में एक प्रेक्टिकल कराया जाता है। लकड़ी के फलक (board) पर एक ही रेखा में दो pin लगाते हैं, दोनों को सामने से देखने पर दोनों pin एक ही line में दिखनी चाहिए। फिर एक काँच का घनाभ (glass slab) रखना होता है और उसमें से दो pin को देखकर उसी line में दो pin दूसरी लगानी होती है। फिर ऊपर से उन पिनो को देखेंगे तो वे चारों pin अलग-अलग line में दिखेगी। (• = a pin)

ये चारों pin काँच में से देखेंगे तो एक ही line में दिखेगी किंतु ऊपर से देखने पर दो pin अलग line में दिखेगी। इससे यही सिद्ध होता है कि प्रकाश की किरण उन pin से टकराकर सीधी जाने वाली थी उसकी जगह बीच में काँच का घनाभ आने से उसकी दिशा बदल गई। अतः वातावरण, माध्यम की असर प्रकाश की किरणों पर होती है, यह सिद्ध होता है।

ये तर्क तो ठीक हैं, किंतु श्रोत्र को प्राप्यकारी सिद्ध करने के लिए जैन दार्शनिक बौद्ध को जो-जो तर्क देते हैं, वे तर्क यहाँ चक्षु में भी लगेंगे। वे तर्क चक्षु में कैसे लगेंगे वह देखते हैं -

[तत्त्वार्थसूत्र - श्रीसिद्धसेनगणिकृत टीका - सूत्र ५/२४ के आधार पर]

१. संहारसामर्थ्याद् - शब्द-पुद्गल में संहार का सामर्थ्य होने से यह सिद्ध होता है कि शब्द पुद्गल का परिणाम है। जैसे - हमारे ग्रंथों में प्रभु महावीर के कान में से खीला निकाला तब उनकी चित्कार से शिला टूटने का प्रसंग आता है।

उपर्युक्त तर्क चक्षु में भी लगता है। आज बहुत फेक्टरी (factory) में लोहे जैसी ठोस धातुओं को काटने के लिए लेसर लाईट (laser light) का उपयोग किया जाता है। पत्थर वगैरह में कोतरणी (शिल्प) करने के लिए भी लेसर लाईट का उपयोग किया जाता है।

२. द्वारानुविधायित्वाद् आतपवत् - जैसे प्रकाश उसके कारणभूत सूर्यादि का अनुसरण करता है, जहाँ-जहाँ सूर्य जाता है वहाँ-वहाँ उसके पीछे-पीछे प्रकाश भी जाता है, वैसे ही शब्द भी उसके कारण का अनुसरण करने से पुद्गल का परिणाम है।

यहाँ दृष्टान्त आतप का देने से ही सिद्ध हो जाता है कि यह तर्क प्रकाश में भी लगेगा।

३. अभिभवनीयत्वाद् तारासमूहादिवत् ४. अभिभावुकत्वात् सवितृमण्डल-प्रकाशवत्। जैसे अधिक प्रकाश से कम प्रकाश वाले का अभिभव हो जाता है, वैसे शब्द में भी अभिभव होने से वह पुद्गलात्मक है।

इन दो तर्कों में भी प्रकाश का ही दृष्टांत है।

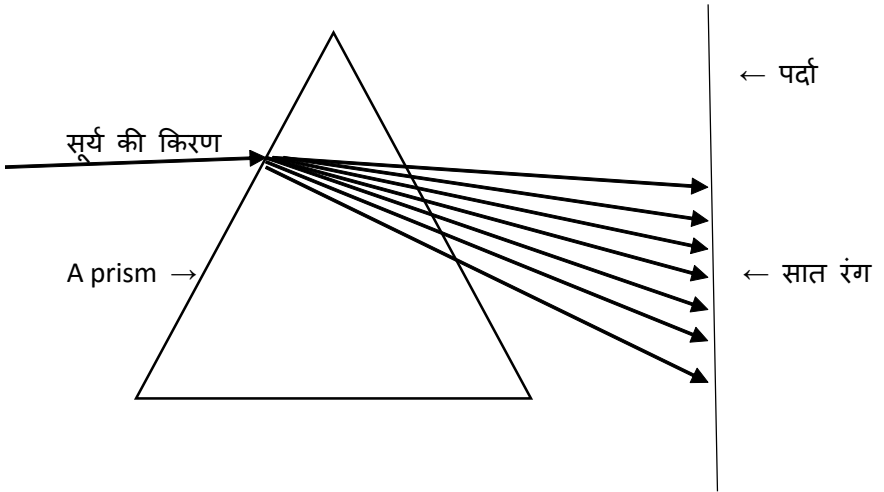
अतः इन सभी तर्कों से सिद्ध होने के कारण चक्षु को प्राप्यकारी मानना पड़ेगा।

प्रश्न – आपने प्रकाश की किरणों पर अन्य माध्यमों की असर बताई, किंतु हवा की असर तो बताई नहीं?

उत्तर – हवा की असर प्रकाश की किरणों पर होती है, किंतु सामान्यतया हम उसे ग्रहण नहीं कर सकते। तारें टिमटिमाते हुए दिखते हैं उसे हम हवा की असर मान सकते हैं क्योंकि तारों से तो लगातार प्रकाश निकलता रहता है किंतु हमें यहाँ टिमटिमाते हुए दिखते हैं। दूसरा उदाहरण – हम किसी पर्वत से बहुत दूर होते हैं तब बीच में व्यवधान न होने पर भी हमें वह दिखाई नहीं देता। धीरे-धीरे जब पास में जाते हैं तब पर्वत का आकार दिखने लगता है। और अधिक पास में जाने पर पर्वत स्पष्ट दिखने लगता है तथा उसके वृक्षादि भी दिखते हैं। यह भी हवा की असर है।

प्रश्न – जैसे स्फटिक का कोई वर्ण नहीं होता, उसके पीछे रही वस्तु का वर्ण ही उसमें दिखता है, वैसे ही प्रकाश की किरण स्फटिक समान है। उसका खुद का कुछ वर्ण नहीं होता। उसके पीछे रहे पदार्थ का वर्ण ही हमें दिखता है। अतः चक्षु को प्राप्यकारी मानने की आपत्ति नहीं आएगी।

उत्तर – प्रकाश की किरण स्फटिक की तरह नहीं होती। उसमें भी वर्ण होते हैं। सूर्य की किरण को त्रिकोणीय घन काँच (prism) में पसार करने पर उसमें सात रंग दिखते हैं।

इस प्रकार सूर्यप्रकाश को त्रिकोणीय घन काँच में से पसार करने पर पीछे रखे हुए पर्दे पर सातों रंग अलग दिखते हैं। इससे सिद्ध होता है कि प्रकाश स्फटिक जैसा नहीं है। उसमें भी रंग होते हैं। तथा ऐसे सामान्य से भी रास्ते में कहीं पेट्रोल या कोई तेल गिरा हुआ होता है, फिर उस पर बारिश का पानी गिरता है तब वहाँ भी कुछ रंग अलग-अलग दिखते हैं।

इससे यह सिद्ध होता है कि प्रकाश स्फटिक जैसा नहीं है। हम जो देखते हैं उसमें प्रकाश की भी असर होती है।

हम सभी को मृगतृष्णा की तरह भ्रम होता है। दूर दूर तक पानी नहीं होने पर भी हमें पानी दिखाई देता है। यदि प्रकाश स्फटिक जैसा होता तो हमें ऐसा भ्रम नहीं होना चाहिए क्योंकि वहाँ पानी तो है नहीं। पानी न होने पर भी पानी दिखता है, इससे यही सिद्ध होता है कि जैसी किरण आती है, वैसा हमें दिखता है; जैसा पदार्थ होता है वैसा हमें नहीं दिखता। उस पदार्थ से किरण जैसी भावित होकर आएगी वैसा हमें दिखेगा। दूर-दूर मिट्टी, रेती या सड़क पर

प्रकाश चमकने से हमें पानी का भ्रम होता है। वहाँ से चमकती हुई किरण आती है इसलिए हमें पानी दिखता है।

अतः इस तरह सिद्ध होता है कि प्रकाश स्फटिक जैसा नहीं है, उसमें भी वर्ण है। जैसी किरणें हमारी आँख तक पहुँचती हैं वैसा ही हमें दिखता है।

वस्तुतः किरण आँख में प्रविष्ट होती है, उसका रूप देखकर हम जिस दिशा में से किरण आई हो, उस दिशा में रहे पदार्थ का रूप भी वैसा ही है इस प्रकार ज्ञान करते हैं। इस तरह हमने किरण का रूप देखा है और किरण का आँख से संयोग हुआ है, अतः चक्षुःप्राप्यकारिता घटित होगी।

हम साक्षात् किसी पदार्थ को देखते ही नहीं हैं। उस-उस पदार्थ से परावर्तित होकर आने वाली किरणों को ही देखते हैं, लेकिन अज्ञान या भ्रमवशात् 'उस-उस पदार्थ को देखा' ऐसा उपचार करते हैं। इस तरह चक्षु के साथ किरण का संयोग होने से चक्षु प्राप्यकारी सिद्ध होती है।

प्रश्न - यदि ऐसा है तो आप चक्षु को नैयायिक की तरह प्राप्यकारी मानेंगे?

उत्तर - नहीं, नैयायिक की चक्षुःप्राप्यकारिता और हमारी चक्षुःप्राप्यकारिता में बहुत अंतर है। नैयायिक ऐसा मानते हैं कि चक्षु से ताराकिरण निकलकर विषय का सन्निकर्ष करती है। ऐसा मानने पर तो बहुत आपत्तियाँ आएँगी -

(१) यदि ताराकिरण अग्नि से सन्निकर्ष करेगी तो जल जाएगी।

(२) यदि ताराकिरण पानी से सन्निकर्ष करेगी तो गीली हो जाएगी।

(३) यदि ताराकिरण काँटे का सन्निकर्ष करेगी तो फट जाएगी।

(४) यदि चक्षु से ही ताराकिरण निकलकर विषय के साथ सन्निकर्ष करके ज्ञान (चाक्षुष प्रत्यक्ष) उत्पन्न करती है तो प्रकाश की सहकारी कारण के रूप में क्या आवश्यकता है? अंधकार में भी ताराकिरण को चक्षु से निकलकर चाक्षुष प्रत्यक्ष उत्पन्न करना चाहिए।

इत्यादि तर्कों से इस मत का युक्तियुक्त खंडन हो जाता है। हमारे मत में तो प्रकाश की किरण (किसी भास्वर पदार्थ से निकलकर) विषय से परावर्तित होकर हमारी आँख में जाती है। इस प्रकार रूप के पुद्गलों का चक्षु से सन्निकर्ष होता है, फिर हमें चाक्षुष प्रत्यक्ष होता है। अतः चक्षु प्राप्यकारी है। इस मान्यता से नैयायिक के खंडन के लिए दी गई उपर्युक्त आपत्तियों में से एक भी आपत्ति नहीं आएगी।

प्रश्न – यदि चक्षु प्राप्यकारी है तो किसी वस्तु को चक्षु के एकदम पास रखने पर वह क्यों नहीं दिखती?

उत्तर – इसके दो कारण हैं –

(१) कोई वस्तु चक्षु के पास आने पर नहीं दिखती है ऐसा नहीं है। किंतु उसका कुछ भाग ही दिखने से हमें ऐसा भ्रम होता है कि हमें दिख नहीं रहा है। अभ्यंतर चक्षुरिन्द्रिय (अभ्यंतर निवृत्ति) का प्रमाण अंगुल का असंख्यातवाँ भाग है। चाक्षुष प्रत्यक्ष करने के लिए प्रकाश की किरण को इस अंगुल के असंख्यातवे भाग में से पसार होना पड़ता है। अतः चक्षु का दृष्टिपथ धीरे-धीरे दूर जाता हुआ फैलता है। यह प्रत्यक्ष अनुभव है कि हीरे (diamond) जैसी छोटी-सी चीज को देखना हो तब उसे चक्षु के एकदम पास में लाना पड़ता है क्योंकि वह आँख के दृष्टिपथ में समा जाता है। इससे विपरीत यदि पुस्तक जैसी बड़ी वस्तु को पास में लाते हैं तो उसका बड़ा हिस्सा दृष्टिपथ के बाहर चले जाने से हमें नहीं दिखता, मात्र थोड़ा सा भाग ही दिखता है। अतः इससे हमें भ्रम होता है कि हमें वस्तु नहीं दिख रही है, किंतु जितना हिस्सा दृष्टिपथ में है उतना तो दिखता ही है।

(२) दूसरा कारण यह है कि चाक्षुष प्रत्यक्ष होने के लिए प्रकाश की किरण का पदार्थ से टकराकर हमारी आँख में जाना आवश्यक है। पदार्थ को एकदम नजदीक ला देने पर प्रकाश की किरण उससे टकराकर हमारी आँख

(अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण) में जा सके इतना अवकाश (जगह) और कोण (angle) ही नहीं रहता। अतः आँख को स्पष्ट वस्तु हमें नहीं दिखती।

उपसंहार

उपर्युक्त पूरी चर्चा जैनदर्शन और आधुनिक वैज्ञानिक मत को सामने रखकर की गई है। हमारे जैनदर्शन में चक्षु को अप्राप्यकारी कहा गया है, अतः इसमें कोई संदेह नहीं है। यहाँ अश्रद्धा जैसी कोई बात नहीं है, क्योंकि हम चक्षु को प्राप्यकारी मानें तो निम्नलिखित बिंदुओं द्वारा हमें स्पष्ट विरोध आएगा –

(१) जैन न्याय ग्रंथों में किए गए चक्षु के अप्राप्यकारी के विधान गलत होंगे।

(२) पदार्थ दो प्रकार के हैं - भास्वर और अभास्वर। वैज्ञानिक मत से यदि किरण का आँख में जाना सही मानें तो भास्वर पदार्थ की स्वयं की किरणें सीधी आँख में जाएगी तथा अभास्वर पदार्थ के रूप से वासित किरणें आँख में जाएगी। ऐसा स्वीकारने पर चक्षुरिन्द्रिय में भी हमें व्यंजनावग्रह मानना पड़ेगा। जैसे वासित शब्द-पुद्गलों से श्रोत्र में व्यंजनावग्रह मानते हैं, वैसे यहाँ भी वासित पुद्गलों से व्यंजनावग्रह मानना पड़ेगा। ऐसा मानने पर हमारे आगमों से स्पष्ट विरोध होगा। *नन्दिसूत्र* तथा *विशेषावश्यकभाष्य* जैसे आगमों में कहीं भी चक्षु का व्यंजनावग्रह नहीं माना गया है। मतिज्ञान के २८ भेद ही मानें गए हैं।

(३) दर्शन के चार भेद हैं – चक्षुर्दर्शन, अचक्षुर्दर्शन, अवधिदर्शन, केवलदर्शन। इनमें चक्षुरिन्द्रिय में चक्षुर्दर्शन तथा शेष चार इन्द्रिय में अचक्षुर्दर्शन होता है। यह भेद भी प्राप्यकारी-अप्राप्यकारी भेद के आधार पर है। यह भेद भी निरर्थक हो जाएगा। इस प्रकार चक्षु को प्राप्यकारी मानने पर हमें आने वाली आपत्ति दर्शाई।

अलबत्त, चक्षु को प्राप्यकारी स्वीकारने की कोई बात यहाँ नहीं है। किंतु उपर्युक्त चर्चा में उपयुक्त की गई वैज्ञानिक मत की सामग्री १०-१२वीं

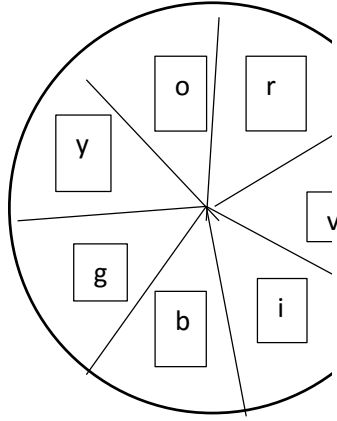
कक्षा में भौतिक विज्ञान (physics) में पढाई जाती है। अतः कोई विद्यार्थी यदि ऐसा पूछे तो उसे क्या समाधान देना यह विचारना हमारे लिए आवश्यक है। इस हेतु से यह प्रश्न विचारणीय है।

*

परिशिष्ट - प्रकाश की किरण पदार्थ के रूप से भावित कैसे होती है?

सूर्यादि कुछ पदार्थों की किरणों में सात रंग होते हैं। यह तो पहले लिखे गए त्रिकोणीय घन काँच (prism) के प्रयोग से प्रत्यक्षसिद्ध है। हम किसी पदार्थ को देखते हैं तो उसका वह निश्चित रंग ही क्यों दिखता है? इस प्रश्न के समाधान में वैज्ञानिकों का मत ऐसा है कि जब सात रंग वाली किरण किसी पदार्थ पर गिरती है, तब उस पदार्थ का जो रंग होता है वही रंग वो पदार्थ परावर्तित करता है, शेष रंगों को वह सोख लेता है (स्वयं में लीन कर लेता है)। जैसे – कोई पदार्थ लाल है, उस पर जब सूर्यप्रकाश गिरेगा तब वह पदार्थ सात रंग में से लालरंग की किरण को ही परावर्तित करता है, शेष छह रंगों की किरणों को वह अपने में समा लेता है।

जो पदार्थ सातों रंग की किरणों को परावर्तित करता है, वह हमें सफेद दिखता है। जब सात रंग आपस में मिश्रित होते हैं तभी हमें सफेद (श्वेत) वर्ण दिखाई देता है। इस बात की सिद्धि के लिए एक प्रयोग दिया जाता है कि एक गोल वर्तुल (circle) पर उसके क्षेत्रफल के मध्यबिंदु से समान सात भाग करना। फिर उन सात भाग में सात रंग (violet, indigo, blue, green, yellow, orange, red) भरना। उस वर्तुल के मध्यबिंदु पर इलेक्ट्रिक मोटर लगाकर जोर से उसे गोल घुमाना। तब आपको सातों रंग अलग नहीं दिखते हुए एक श्वेत वर्ण ही दिखेगा।

इस प्रयोग से सिद्ध होता है कि ये सात वर्ण मिलकर ही हमें श्वेतवर्ण रूप में दिखाई देते हैं।

जो पदार्थ सातों रंगों की किरणों को सोख लेता है (अपने में समा लेता है), कोई भी रंग परावर्तित नहीं करता, वह हमें श्याम (कृष्ण, काला) दिखता है, अर्थात् श्याम वर्ण प्रकाश के अभावरूप है।

प्रकाश की किरणों से हमें पदार्थ के वर्ण का ज्ञान कैसे होता है, इसकी विचारणा वैज्ञानिक मत से हुई। हमारे जैनदर्शन में तो कृष्ण रंग पुद्गल-द्रव्य के पाँच वर्ण में से एक है। तथा 'अंधकार द्रव्य नहीं, किंतु प्रकाश का अभाव है' नैयायिक की इस मान्यता का युक्तियुक्त खंडन हमारे अनेक ग्रंथों में है। हमारे मत में तो अंधकार भी पौद्गलिक परिणाम है। अतः वैज्ञानिकों का यह मत भी विचारणीय है।

संक्षेप में उपर्युक्त वैज्ञानिक मतों की विचारणा कर विद्वज्जन इस बात में जैनदर्शन का मत स्थापित करें तथा इन मतों का युक्तियुक्त खंडन करें ऐसा हमारा विनम्र निवेदन है।

✓ मुनि श्रीनयज्ञ-गोयमचंद्रविजयजी (डहेलावाला-समुदाय)

[રૂપનાં પુદ્ગલો અને પ્રકાશનાં કિરણો એ બે જુદાં તત્ત્વો છે એ તો માન્ય જ છે. પ્રશ્ન ફક્ત પ્રકાશનાં કિરણો રૂપનાં પુદ્ગલોથી વાસિત થાય અને પછી તેનો ચક્ષુ સાથે સંયોગ થાય તો ‘પ્રાપ્યકારિતા’ કેમ ન ગણાય? તેટલો જ છે એમ હું આ લેખના આધારે સમજ્યો છું. પહેલી વાત તો એ કે ‘શબ્દ’ પુદ્ગલોનો મૂળભૂત ગુણધર્મ નથી. જ્યારે રૂપ – રસ – ગંધ – સ્પર્શ મૂળભૂત ગુણધર્મ છે. કોઈ પણ વસ્તુમાં રહેલું કંપન ભાષાવર્ગણનાં પુદ્ગલોમાં સંક્રાંત થાય ત્યારે એ પુદ્ગલો પણ કંપન અનુભવે છે, એ જ શબ્દ છે. આ કંપન તેની સાથે જોડાયેલાં અન્ય પુદ્ગલોમાં પણ ચેઈન રિએક્શનથી શરૂ થાય તેને ‘શબ્દથી વાસિત પુદ્ગલો’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ મૂળ કે વાસિત કંપાયમાન પુદ્ગલો શ્રોત્ર સાથે સ્પૃષ્ટ થાય ત્યારે તેની વિવિધ કંપારીનું તે તે શબ્દરૂપે અર્થઘટન થાય છે.

આંખની બાબતમાં આવું નથી. તે તે રૂપનાં પુદ્ગલો પ્રકાશનાં કિરણોને ચોક્કસ સ્વરૂપે પરાવર્તિત કરે છે, આ પરાવર્તિત કિરણો આપણી આંખમાં પ્રવેશે એટલે આપણે તે તે કિરણોના રંગોનું વિશ્લેષણ કરીને સામેના પદાર્થનું રૂપ જાણી લઈએ છીએ. મહત્ત્વની વાત એ છે કે પ્રકાશનાં કિરણોના પરાવર્તનને વાસિત પુદ્ગલો જેવાં જ ગણીએ તો પણ તે સ્વયં રૂપ નથી જ. શબ્દનાં પુદ્ગલો વાસિત હોય કે મૂળ – એ શબ્દ જ છે, જ્યારે પ્રકાશનાં કિરણો રૂપથી વાસિત થવા છતાં એ ‘રૂપ’ તો નથી જ બનતાં, એ રૂપને જાણવાનું દ્રવ્યાત્મક સાધન ચોક્કસ છે. જેમ મનઃપર્યવજ્ઞાની મનોવર્ગણનાં પુદ્ગલો પર પડેલી છાપને જોઈને વ્યક્તિના વિચાર પકડી શકે એટલામાત્રથી આપણે મનોવર્ગણનાં એ પુદ્ગલોને ‘વિચાર’ નથી કહેતા, કેમ કે એ પુદ્ગલો તો ‘વિચાર’ સુધી પહોંચવાનું સાધનમાત્ર છે. તેમ પ્રકાશનાં કિરણો રૂપનાં પુદ્ગલોને જાણવાનું સાધનમાત્ર છે, પોતે રૂપ નથી.

જુઓ, રસવાળી વસ્તુ સીધી જીભને અડકે છે. ઉત્કટ ગંધ ધરાવતાં પુદ્ગલો હવાના માધ્યમ દ્વારા સીધા નાકમાં પ્રવેશે છે. સ્પર્શ સીધો ત્વચાને અડકતી વસ્તુનો હોય છે. શબ્દો તો પોતે જ દ્રવ્યસ્વરૂપ છે, જેમનો શ્રોત્ર સાથે સંયોગ છે. આવી રીતે

ઘડાના રૂપ સાથે ચક્ષુનો કોઈ સંયોગ ખરો? ઘડાનાં કોઈ પણ પુદ્ગલો આંખમાં પ્રવેશે છે ખરાં? તો ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી જ રહેવાની ને? શબ્દથી વાસિત પુદ્ગલો સ્વયં ‘શબ્દ’ બને છે, પણ રૂપથી ભાવિત કિરણો સ્વયં ‘રૂપ’ બનતાં નથી.

એટલે પ્રકાશનાં કિરણોની અપેક્ષાએ ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી હોવા છતાં, મૂળ વિષયભૂત રૂપની અપેક્ષાએ તો તે અપ્રાપ્યકારી જ રહે છે એમ સમજાય છે. / ત્રૈ.]

* * *

170. भवनपति देवों के भवन और आवास

તત્ત્વાર્થભાષ્યકાર કે અભિપ્રાય અનુસાર દસ પ્રકાર કે ભવનપતિ દેવોં મેં સે અસુરકુમાર દેવ પ્રાયઃ આવાસ મેં રહેતે હૈં જબકિ અન્ય ભવનપતિ દેવ ભવનોં મેં રહેતે હૈં. ભવન રત્નપ્રભા પૃથ્વી કે બાહલ્ય કે અર્ધભાગ કા અવગાહન કરકે અર્થાત્ ૯૦૦૦૦ યોજન નીચે જાને પર મધ્ય મેં હૈં.

“અસુરકુમારાવાસેષ્વસુરકુમારાઃ પ્રતિવસન્તિ, શેષાસ્તુ ભવનેષુ... ભવનાનિ રત્નપ્રભાયાં બાહલ્યાર્ધમવગાહ્ય મધ્યે... ॥” (સૂત્ર ૫-૧૧ કા ભાષ્ય)

ભાષ્યકાર કે ઇસ અભિપ્રાય કી સ્પષ્ટતા કરતે હુએ તત્ત્વાર્થસૂત્ર કે દોનોં ટીકાકાર (શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી તથા શ્રીસિદ્ધસેનગણિજીમ.) લિખતે હૈં કિ ભવન ૯૦૦૦૦ યોજન નીચે હોતે હૈં એવં આવાસ રત્નપ્રભા પૃથ્વી કે ઊર્ધ્વ-અધો એક-એક હજાર યોજન છોડકર મધ્ય વાલે ૧૭૮૦૦૦ યોજન મેં હોતે હૈં, એસા ભાષ્યકાર કા અભિપ્રાય હૈં.

“ભવનાનિ... નવતિસહસ્રાણ્યધોઽવગાહ્ય, આવાસાસ્તુ સહસ્રદ્વયપરિ-વર્જિતાયાં રત્નપ્રભાયાં સર્વત્રેત્યભિપ્રાયઃ॥” (શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત ટીકા) ભવનાનિ રત્નપ્રભાયાં બાહલ્યાર્ધમવગાહ્ય નવતિસહસ્રાણિ વ્યતીત્યેતિ ભાવઃ, આવાસાસ્તૂર્ધ્વમધ્યથ્વ પ્રત્યેકં યોજનસહસ્રં વિહાયેતિ ભાષ્યકારાભિપ્રાયઃ॥” (શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા)

तत्पश्चात् श्रीसिद्धसेनगणिजी लिखते हैं कि आर्षग्रंथों में तो रत्नप्रभा के बाह्य में से ऊर्ध्व-अधो एक-एक हजार योजन छोड़कर मध्य में १७८००० योजन में सर्वत्र भवन होते हैं, ऐसा वर्णन है -

“आर्षे तु रत्नप्रभाया बाह्यत्वात् सहस्रमुपर्यधश्च सन्त्यज्य मध्ये-
ऽष्टसप्ततिसहस्राधिकलक्षायां... भवनानि सर्वत्र॥”

प्रज्ञापनासूत्र में भवनपति देवों के निवासस्थान के लिए ‘भवनावास’ शब्द का ही प्रयोग किया गया है, भवन और आवास का भेद नहीं किया गया है तथा भवन एवं आवास का वर्णन भी एकसमान किया गया है -

“रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरिं
एगं जोयणसहस्सं ओगाहिता हेट्ठा वेगं जोयणसहस्सं वज्जिता मज्झिमे
अट्ठहत्तरे जोयणसयसहस्से एत्थ णं भवणवासीणं देवाणं सत्त भवणकोडीओ
बावत्तरि भवणावाससयसहस्सा भवन्तीति मक्खायं। ते णं भवणा बाहिं
वट्ठा...॥” (२.४६)

असुरकुमार देवों के सूत्र में भी ऐसा ही पाठ है, मात्र ‘भवणवासीणं’ की जगह ‘असुरकुमाराणं’ पद है (२.४७) तथा इसके टीकाकार श्रीमलयगिरिजी ने भी भवन और आवासों का पृथक् उल्लेख नहीं किया है। (देखें प्रस्तुत सूत्र की टीका)

दिगंबर संप्रदाय में सर्वार्थसिद्धि टीका में असुरकुमार का स्थान भवन तथा शेष नौ प्रकार के भवनपति देवों का स्थान आवास कहा गया है। विशेष इतना है कि रत्नप्रभा पृथ्वी के तीन भाग हैं - पंकबहुलभाग १६००० योजन प्रमाण, खरपृथ्वीभाग ८४००० योजन प्रमाण और अप्बहुलभाग ८०००० योजन प्रमाण। असुरकुमार देवों के भवन पंकबहुलभाग में हैं तथा शेष नौ

प्रकार के देवों के आवास खरपृथ्वीभाग में ऊर्ध्व-अधो एक-एक हजार योजन छोड़कर मध्यभाग में हैं।

“रत्नप्रभायाः पङ्कबहुलभागेऽसुरकुमाराणां भवनानि। खरपृथ्वीभागे उपर्यधश्च एकैकयोजनसहस्रं वर्जयित्वा शेषनवानां कुमारानामावासाः॥”
(५.१०)

इस टीका के भाषांतर में आवास की जगह भवन ही लिखा गया है। तथा दिगंबर परंपरा की अन्य सभी टीकाओं में (तत्त्वार्थराजवार्तिक, श्लोकवार्तिक, तत्त्वार्थवृत्ति, तत्त्वार्थसार) एकसमान भवन का ही उल्लेख है।

श्रीजिनभद्रगणि क्षमाश्रमण कृत बृहत्संग्रहणी ग्रंथ – गाथा – २६ में भी भवन तथा आवास का पृथक्करण नहीं किया गया है –

“रयणाए हिट्ठुवरिं जोयणसहस्सं विमुत्तु ते भवणा ।

जंबुदीवसमा तह संखमसंखिज्ज वित्थारा ॥”

इन सब ग्रंथों में हम कालक्रमानुसार देखें तो सबसे प्राचीन श्रीश्यामाचार्य कृत प्रज्ञापनासूत्र है। इसमें ‘भवणावास’ रूप एक ही पद है। तत्पश्चात् प्रायः दो अर्थपरंपराएँ चली होंगी। एक अर्थ-परंपरा में भवन-अर्थ स्वीकार्य होगा तथा दूसरी अर्थपरंपरा में भवन और आवास पद भिन्न हो गए होंगे। तत्त्वार्थसूत्रकार श्रीउमास्वातिजी दूसरी अर्थ परंपरा में विद्यमान होंगे इसलिए उन्होंने भाष्य में भवन तथा आवास पद का पृथक् उल्लेख किया है।

तत्पश्चात् श्रीजिनभद्रगणि क्षमाश्रमण आदि सभी आचार्य पहली अर्थपरंपरा में होंगे इसलिए इन आचार्य भगवंतों ने कहीं भी भवन और आवास पद का अर्थ अलग नहीं किया।

श्रीहरिभद्रसूरिजी का काल विक्रम की आठवीं शताब्दी में निश्चित है। श्रीसिद्धसेनगणिजी का काल निश्चित नहीं है, किंतु आचारांगसूत्र की टीका में

उनका नामोल्लेख होने से यह सुस्पष्ट है कि वे आचारांग के टीकाकार श्रीशीलांकाचार्य के पूर्ववर्ती थे।

श्रीशीलांकाचार्य का काल विक्रम की ९वीं शताब्दी में माना जाता है। अतः श्रीसिद्धसेनगणिजी विक्रम की ८वीं शती में श्रीहरिभद्रसूरिजी के समकालीन होंगे अथवा उनके तुरंत पश्चाद्वर्ती होंगे। फलतः श्रीसिद्धसेनगणि द्वारा टीका में तत्त्वार्थभाष्य के विधान पर उठाया गया प्रश्न श्रीहरिभद्रसूरिजी को ख्याल होगा लेकिन ऐसी कोई अर्थपरंपरा, जो कि श्रीउमास्वातिजी को संमत है, उन्हें ख्याल में नहीं होगी। इसलिए उन्होंने स्वयं की टीका में भाष्यकार के अभिप्राय की स्पष्टता के बाद यह लिखा है कि “भाष्यकार का यह मत अयोग्य नहीं है क्योंकि वे भाष्यकार बहुश्रुत विद्वान् थे, अतः उन्होंने कहीं ऐसा विशेष विधान देखा होगा”। “न चायमन्याय्यो बहुश्रुतत्वेनाऽस्य क्वचिदित्थं विशेषदर्शनसम्भवाद् इति॥”

यहाँ विशेष ध्यान देने योग्य बात यह है कि श्रीहरिभद्रसूरिजी ने भी भाष्यकार के मत की पुष्टि में कोई पाठ नहीं दिया है किंतु उनके बहुश्रुतत्व का उल्लेख किया है। अतः निश्चित होता है कि श्रीहरिभद्रसूरिजी के पास भी ऐसी कोई अर्थपरंपरा नहीं होगी।

दिगंबर सम्प्रदाय में भी ‘आवास’ पद का उल्लेख उनकी सबसे प्राचीन टीका सर्वार्थसिद्धि में है किन्तु वहाँ भी भवन और आवास की व्याख्या नहीं की गई है। तथा उसके बाद वाली सभी टीकाओं में मात्र ‘भवन’ का ही उल्लेख है।

तत्पश्चात् अनेक विषयों के संग्रहग्रंथों में भी मुख्यतया प्रायः भवनों का ही उल्लेख किया है। (जैसे - देखें प्रवचनसारोद्धार - गाथा - ११४७ टीका)

लोकप्रकाश में भी श्रीविनयविजयजी ने भवनपति के स्थानरूप में रत्नप्रभा के मध्य में १७८००० योजन में रहे भवनों को ही कहा है तथा ‘अन्ये तु’ कहकर अन्य मत का भी उल्लेख किया है -

“યોજનાનાં સહસ્રં ચ મુક્ત્વૈકૈકમુપર્યધઃ ।

મધ્યેઽષ્ટસપ્તતિસહસ્રાઢ્યે લક્ષે ક્ષિતાવિહ ॥ (૧૩.૧)

અન્યે તુ આહુઃ - નવતિયોજનસહસ્રાણામધસ્તાત્ ભવનાનિ।
...ઉપરિતનમધસ્તનં ચ યોજનસહસ્રં મુક્ત્વા સર્વત્રાપિ યથાસંભવમાવાસાઃ ઇતિ
લઘુસંગ્રહણીવૃત્તૌ તત્ત્વાર્થભાષ્યેઽપિ।”

ઇસ તરહ શ્રીવિનયવિજયજી કે નિર્દેશાનુસાર યહ અર્થપરંપરા પ્રાયઃ
લઘુસંગ્રહણીવૃત્તિ ઓર તત્ત્વાર્થભાષ્ય મેં હી હૈ।

સંક્ષેપ મેં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર જૈસે પ્રાચીન આગમોં સે લેકર ઉનકે
વ્યાખ્યાસાહિત્ય કી રચના તક ભવન કે વિષય મેં એક હી અર્થપરંપરા રહી હૈ,
લેકિન શ્રીઉમાસ્વાતિજીકે સામને સંભવતઃ આગમિક અર્થપરંપરા સે ભિન્ન કોઈ
પરંપરા રહી હોગી તદનુસાર ઉન્હોંને ઉલ્લેખ કિયા હૈ।

✓મુનિ શ્રીગોયમચંદ્રવિજયજી (ડહેલાવાલા-સમુદાય)

* * *

171. દેવોનું અધોલોકમાં ગમન ક્યાં સુધી?

સામાન્યતઃ દેવો અધોલોકમાં ત્રીજી નરક સુધી જઈ શકે છે. તેનાથી નીચે
જઈ શકતા નથી. જુઓ - ઉપપાતતસ્તુ દેવા રત્નપ્રભાયામેવ સન્તિ નાઽન્યાસુ,
ગતિસ્તૃતીયાં યાવત્। (તત્ત્વાર્થ૦ - સ્વોપજ્ઞભાષ્ય - ૩.૬) આનું સિદ્ધસેનગણિની
વૃત્તિમાં થયેલું વિવરણ - ગમનમઙ્ગીકૃત્ય યાવત્ તૃતીયાં તતઃ પરં ન ગચ્છન્ત્યેવ,
શક્તૌ સત્યામપિ લોકાનુભવાદેવેતિ ॥

આનાથી સમજાય છે કે દેવો ગમનને આશ્રયી ત્રીજી પૃથ્વી સુધી જઈ શકે,
પણ એથી આગળ શક્તિ હોવા છતાંય લોકસ્વભાવથી જ ન જઈ શકે.

હવે આની સામે લોકપ્રકાશ - ૨૬.૫૦૬ અને ત્રિપટિ - ૫૧ - ૭ માં
અચ્યુતેન્દ્ર તરીકે ઉત્પન્ન થયેલ સીતાજીનો જીવ લક્ષ્મણને પ્રતિબોધ કરવા ચોથી
નરકમાં જાય છે એવી વાત આવે છે.

લોકપ્રકાશમાં આ વાતના સમર્થનમાં શ્રીભગવતીસૂત્રની સાખ આપી છે -

“પञ्चमाङ्गेऽपि सप्तम्या, अधस्ताद्देवकर्तृकम् ।

ऊचेऽब्दवर्षणादिति, तत्राऽप्येषां गतिः स्मृता ॥ (૨૬.૫૦૮)

આમાં જે સાતમી નરકની નીચે દેવકૃત વર્ષાની વાત કરેલી છે તે શ્રીભગવતીસૂત્રના છટ્ટા શતકના આઠમા ઉદ્દેશમાં ઉપલબ્ધ છે.

આની સામે તત્ત્વાર્થવૃત્તિનો પાઠ -

येषां द्वे सागरोपमे जघन्या स्थितिस्ते किल देवाः सप्तमधरां प्रयान्ति, ते च सनत्कुमारकल्पात् प्रभृति लभ्यन्ते, शक्तिमात्रं चैतद्वर्ण्यते, न पुनः कदाचिदप्यगमन् । तां च तृतीयां पूर्वसंगतिकाद्यर्थं गता गमिष्यन्ति परतः तु सत्यामपि शक्तौ न गतपूर्वा नापि गमिष्यन्ति औदासीन्यात् माध्यस्थ्यद्, उपर्युपरि न गतिरतयो देवा जिनाभिवन्दनादीन् मुक्त्वेति ॥

જે દેવતાઓની સ્થિતિ જઘન્યથી બે સાગરોપમની હોય તે દેવતાઓ સાતમી નરક સુધી જાય છે અને તે સનત્કુમાર કલ્પ સહિત ઉપરના દેવતાઓ હોય છે. આ વર્ણન માત્ર શક્તિ દર્શાવવા પૂરતું છે, પરંતુ કોઈ દિવસ કોઈ ગયું નથી.

પંચસંગ્રહકાર પણ આ જ બાબત બતાવે છે - સહસારંતિઅદેવા નારયનેહેણ જંતિ તદ્વ્યભુવં । (૨.૩૧)

આની ટીકામાં શ્રીમલયગિરિજી વિશેષ સ્પષ્ટતા કરે છે -

आनतादयो देवाः पुनरल्पस्नेहादिभावात् स्नेहादिप्रयोजनेनाऽपि नरकं न गच्छन्तीति सहस्रारान्तग्रहणमिति ॥

આનો અર્થ - આનતાદિ દેવો અલ્પ સ્નેહવાળા હોવાના કારણે સ્નેહાદિના પ્રયોજનથી પણ નરકમાં જતા નથી તેથી સહસ્રાર સુધી બતાવ્યું.

આ બધા પાઠો પર વિચાર કરતાં એવું સમાધાન સૂઝે છે કે વૈમાનિક દેવોનું ત્રીજી નરકથી નીચે ગમન ભાગ્યે જ થતું હશે. અને તેથી બહુલતાની અપેક્ષાએ ‘દેવો ત્રીજી નરકથી નીચે જતા નથી’ એવું વિધાન અનેક સ્થળે દેખાય છે.

／ મુનિ શ્રીપરમયશવિજયજી (શ્રીસિદ્ધિસૂરિજી-સમુદાય)

ચરણકરણાનુયોગ

172. પાત્રપ્રતિલેખન કર્યા પછી વંદન કે પહેલાં?

પંચવસ્તુકપ્રકરણની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ પાત્રપ્રતિલેખન અને સ્વાધ્યાય અંગે જણાવે છે કે -

ચરમાયામેવ વિધિના પ્રત્યુપેક્ષણા કર્તવ્યા ભવતિ પાત્રયોઃ, પુનઃ સ્વાધ્યાયસંશ્રયે આચાર્યપ્રણામં કૃત્વા તદભાવે ચાભિવન્દ્યોત્થાયૈવેતિ ॥ ૨૬૮

આનું તાત્પર્ય એ થાય કે સાધુ પાત્રપ્રતિલેખન કર્યા પછી આચાર્યને વંદન કરીને સ્વાધ્યાય કરે.

હવે આ સંબંધે આવશ્યકનિર્યુક્તિ ની શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ રચિત વૃત્તિમાં થોડોક પ્રરૂપણાભેદ જોવા મળે છે -

જાહે ચઢભાગાવસેસા પોરિસી તાહે પાણ પઢિલેહેઈ, જઈ ણ પઢિઝકામો તો વંદઈ, અહ પઢિઝકામો તો અવંદિત્તા પાણ પઢિલેહેઈ, પઢિલેહિત્તા પચ્છા પઢઈ, કાલવેલાણ વંદિઝં પઢિક્કમઈ, એયં તઈયં ॥ ૧૨૦૨

આનો અર્થ - જો ભણવાની ઈચ્છા ન હોય તો વંદન કરે અને જો ભણવાની ઈચ્છા હોય તો વંદન કર્યા વિના જ પાત્રપ્રતિલેખન કરે.

આ બે પ્રરૂપણામાં ભિન્નતા એ છે કે આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં સામાન્ય સંયોગોમાં વંદન કર્યા પછી પાત્રપ્રતિલેખન કરવું ઈષ્ટ છે, જ્યારે પંચવસ્તુકપ્રકરણમાં પાત્રપ્રતિલેખન પછી વંદન ઈષ્ટ છે.

તો એક જ ગ્રંથકાર દ્વારા બે સ્થળે ભિન્ન પ્રરૂપણા કરવાનું શું પ્રયોજન હોઈ શકે?

／ મુનિ શ્રીહેમનિલયવિજયજી (શ્રીનીતિસૂરિજી-સમુદાય)

શુદ્ધિ - પરિપત્ર - ૧૨ - પૃ. ૪૮, પં. ૫ સુહદા૦ → સુહદા૦, પૃ. ૮૮, પં. ૮
તદવિરોધી → તદ્વિરોધી

173. વાયના સાંભળતાં પહેલાં...

શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી કૃત પંચવસ્તુક પ્રકરણમાં વાયના-માંડલીની રચના-વિષયક વિધિ દર્શાવેલી છે -

સર્વ પ્રથમ વાયના સાંભળનાર મુનિઓ વાયનાભૂમિનું પ્રમાર્જન કરે, ત્યારબાદ ગુરુ અને સ્થાપનાચાર્ય સ્થાપવા માટે આસન પાથરે. આમ બે નિષદ્યા પૂર્ણ કર્યા બાદ વિનયથી ગુરુને બેસાડે. પણ જો આચાર્ય રોગી હોય, તેમને વારંવાર કફ નિકાળવો પડતો હોય કે માત્રું જવું પડતું હોય તો તેને ઉચિત સ્થાને યોગ્ય માત્રક મૂકી રાખે. પરંતુ સર્વ આચાર્ય માટે આ બે માત્રકો મૂકવાનાં નથી.

एवंविहो वि णिञ्चं वक्खाणिज्ज त्ति भावत्थो ॥ (ગાથા - ૧૦૦૪)

ટીકા - एवंविधोऽपि सदोषः सन् नित्यं व्याख्यानयेदिति प्रस्तुतभावार्थ इति गाथार्थः॥

મૂળ મુદ્દો એ છે કે આવા પ્રકારના નાદુરસ્ત એવા પણ ગુરુ નિત્ય વ્યાખ્યાન કરે.

શિષ્યોએ પાથરેલ આસન ઉપર આચાર્ય બેસે પછી સર્વ વાયના સાંભળનાર શિષ્યો મુહપત્તિને (અને મુહપત્તિ દ્વારા સર્વ અંગો) પ્રત્યુપેક્ષીને ગુરુવંદન કરે. ત્યારબાદ સર્વ સાધુઓ અનુયોગના પ્રારંભાર્થે કાયોત્સર્ગને કરે અને ગુરુભગવંતને ફરી વંદન કરે. અન્ય આચાર્યોના મતે કાયોત્સર્ગ કર્યા પછી સર્વ સાધુ જ્યેષ્ઠાર્યને એટલે કે અનુભાષક સાધુને વંદના કરે. આ અન્ય આચાર્યોનો મત જણાવવા માટે ગાથા ક્રમાંક ૧૦૦૨ ના પૂર્વાર્ધના અંતે વંદનં જિટ્ઠે એમ પદ મૂકેલું છે. આમ કર્યા પછી તે સાધુઓ વિનયપૂર્વક માંડલીમાં બેસે અને વાયના સાંભળે.

અનુભાષક - ગુરુની વાયનામાં જે પદાર્થ સમજવામાં ન આવ્યો હોય તેને વાયના પછી પોતે બરાબર સમજીને ફરીથી તે નહીં સમજેલા સાધુને સમજાવે તે જ્યેષ્ઠાર્ય અને એ જ અનુભાષક.

✓ મુનિ શ્રીશ્રમણોદયવિજયજી (ડહેલાવાળા-સમુદાય)

174. પાયપુંછણ શબ્દના વિવિધ ઉલ્લેખો

પાયપુંછણ શબ્દનો ‘રજોહરણ’ અર્થ શ્રીઆચારંગસૂત્ર, શ્રીસ્થાનાંગસૂત્ર, શ્રીભગવતીસૂત્ર, શ્રીજ્ઞાતાધર્મકથાંગસૂત્ર, શ્રીપ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્ર, શ્રીઔપપાતિકસૂત્ર, શ્રીરાજપ્રશ્નીયસૂત્ર, શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્ર, શ્રીઅનુયોગદ્વારસૂત્ર – આટલા ગ્રંથોની વૃત્તિમાં જોવા મળે છે. આ સિવાય ઓધનિર્યુક્તિ – ગાથા – ૫૧૪ અને તેની વૃત્તિમાં પણ પાયપુંછણ નો ‘રજોહરણ’ અર્થ જ થયો છે. શ્રીભદ્રંકરસૂરિજી મહારાજે પણ શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્ર અને શ્રમણક્રિયાનાં સૂત્રોના અર્થનાં પુસ્તકોમાં આ શબ્દનો રજોહરણ અર્થ જ આપ્યો છે.

આમ, પાયપુંછણ એટલે રજોહરણ – એવા અભિપ્રાયને વ્યાપક સમર્થન હોવા છતાં, બે પ્રશ્નો આ સંદર્ભે વિચારણીય બને છે.

૧. હસ્તપ્રતોમાં ત્રીજા પાક્ષિક ખામણામાં પાયપુંછણં વા રયહરણં વા એવો પાઠ મળે છે. પણ પાયપુંછણ એટલે રજોહરણ એવું સમજનારા સંપાદક-સંશોધક મહાત્માઓ અત્રે પુનરુક્તિ થતી હોવાના ખ્યાલથી રયહરણં વા પાઠને છોડી દે છે અથવા પાયપુંછણં વા (રયહરણં વા) એમ કૌંસમાં છાપવાનું પસંદ કરે છે. સ્વયં શ્રીભદ્રંકરસૂરિજી મહારાજે પણ આ સંદર્ભે આવો ખુલાસો કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે – “રજોહરણ એવો જુદો પાઠ કોઈમાં દેખાય છે ત્યાં પાદપ્રોંછનનો અર્થ દંડાસન અને રજોહરણ એટલે ઓઘો એમ જુદો કરવો ઠીક લાગે છે.” આ ખુલાસો યોગ્ય છે કે કેમ તે પછી જોઈશું. પણ આના પરથી એટલું તો નક્કી છે કે પાયપુંછણ અને રયહરણ આ બે શબ્દોના મૂળભૂત અર્થો તો જુદા જ હતા.

૨. સાધુ કોઈક કારણસર બહાર જાય તો પોતાનાં વસ્ત્ર, પાત્ર, પાદપ્રોંછન વગેરે અન્ય સાધુને સોંપીને જાય તેવું વિધાન આવે છે. (-કલ્પસામાચારી વ.) હવે જો પાયપુંછણ એટલે રજોહરણ હોય તો એને છોડીને જવું શક્ય જ નથી, તો આનો અર્થ શું સમજવો?

આ સંબંધે એક મહત્ત્વપૂર્ણ ખુલાસો શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી રચિત પંચવસ્તુક પ્રકરણની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં મળે છે. ત્યાં જણાવ્યું છે કે - પ્રતિપૂર્ણ સહ પાયપુંછળનિષદ્વયા રજોહરણં ભવતિ। પાદપ્રોંછનનિષદ્વા સાથે સંપૂર્ણ રજોહરણ થાય છે. તો આનો અર્થ એ જ થાય કે રજોહરણ કરતાં પાદપ્રોંછન અલગ જ ઉપકરણ છે અને પાદપ્રોંછન સાથે રજોહરણ સંપૂર્ણ થતું હોવાથી પાદપ્રોંછન રજોહરણનો જ એક ભાગ છે.

તો આ ક્યું અંગ? એનો જવાબ શ્રીનિશીથયૂર્જિમાં જડે છે - પાદેષુ પ્રોજ્ઞતિ યેન તત્ પાદપ્રોજ્ઞનમ્। જેના દ્વારા પગ લૂછાય તે પાદપ્રોંછન.

હવે, રજોહરણ દ્વારા પગ લૂછાય તે તો બરાબર જ છે. પણ ગૃહસ્થોની હાજરીમાં રજોહરણ દ્વારા પગ ન લૂછાય. જુઓ ઓધનિર્યુક્તિ - ગાથા - ૧૪ ની વૃત્તિ -

इतरशब्देन रजोहरणनिषद्योच्यते तथा पादौ प्रमार्ष्टि, न रजोहरणेन।
આનો અર્થ એ થયો કે રજોહરણની નિષદ્વા પણ પગ લૂછવાના કામમાં લાગી શકે છે. અને તેથી રજોહરણની જેમ તેની નિષદ્વાને પણ પાદપ્રોંછન કહી જ શકાય.

વાસ્તવમાં પાદપ્રોંછનનો મૂળભૂત અર્થ તો રજોહરણ નહીં, પણ તેની નિષદ્વા જ છે. તે શ્રીવીરગણિ કૃત શ્રીપિંડનિર્યુક્તિની વૃત્તિમાંથી જાણવા મળે છે.

મૂળ પાઠ -

तृतीया त्वेतस्या एव बहिस्तिर्यग् वेष्टकान् कुर्वती चतुरङ्गुलाधिकैक-
हस्तमाना चतुरस्रकम्बलमयी स्यात्, सा चाऽधुनोपवेशनोपकारित्वात्
પાદપ્રોજ્ઞનકમિતિ રૂઢા।

તાત્પર્ય - પાદપ્રોંછન રજોહરણ નથી, પણ એની ઉપર બાંધવામાં આવતો ઊનનો વસ્ત્રખંડ છે. જે આજે નિશિથીયું એવા નામથી ઓળખાય છે, તે વાસ્તવમાં નિષદ્વા છે. આ ઉપકરણ બેસવામાં અને પ્રસંગવશાત્ પગ લૂછવાના કામમાં પણ લેવાતું હતું. રજોહરણ પર બેસી ન શકાય તે સમજાય તેવું છે, અને તેથી જ નક્કી થાય છે કે રજોહરણ એ પાદપ્રોંછન નથી.

આ જ આશય ધરાવતો પાઠ શ્રીપિંડનિર્યુક્તિની મલયગિરીયા વૃત્તિમાં પણ મળે છે. શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની પ્રાચીન વૃત્તિમાં પણ પાયપુંછણં આસનવિશેષઃ એવું વિવરણ થયું છે. બૃહત્કલ્પલઘુભાષ્યમાં પણ નિષદ્યા ન હોવાથી જિનકલ્પી મહાત્મા નીચે ન બેસે તેવું વિધાન થયું છે. આ બધા પાઠો પરથી જણાય છે કે નિષદ્યા એ જ સાચું પાયપુંછણ હોવા છતાં નિષદ્યા વધારે વખત રજોહરણ સાથે સંલગ્ન રહેતી હોવાથી અને રજોહરણથી પણ પગ લૂછાતા હોવાથી રજોહરણ પણ પાયપુંછણ શબ્દથી ઓળખાતું થયું હશે. અને એટલે જ પાયપુંછણ એટલે રજોહરણ એવા અઢળક ઉલ્લેખો મળે છે. પરંતુ આગળ જતાં આ અર્થ એટલો બધો પ્રચલિત થયો કે એનો મૂળ અર્થ તો જાણે વીસરાઈ જ ગયો! અને આપણે પાયપુંછણં વા રચહરણં વા માં પુનરુક્તિ સમજતા થયા!

હવે પાયપુંછણ શબ્દ દંડાસન માટે કેવી રીતે વપરાતો થયો હશે તે જોઈએ. પ્રાચીન કાળે તો દંડાસન માટે દારુદંડયં પાયપુંછણં (-નિશીથ) કે દંડંઉછણયં (-ઓઘનિર્યુક્તિ) શબ્દ વપરાતો હતો. આનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ હતો કે - યત્ર દારુમયસ્ય દણ્ડસ્યાઞ્ગભાગે ઋર્ણિકા દશિકા વધ્યન્તે તદ્ દારુદણ્ડકં પાદપ્રોઞ્છનમુચ્યતે॥ (-નિશીથયૂર્ણિ) લાકડાના દંડના અગ્રભાગે ઊંચાની દશીઓ બંધાય તે દારુદંડક પાદપ્રોંછન કહેવાય. આનું જ સંક્ષિપ્ત રૂપ દંડંઉછણય કે દારુઉછણય છે. આમ ‘પાદ-પ્રોંછન’ કે ‘ઉંછનક’ શબ્દની આગળ ‘દંડ’ કે ‘દારુ’ શબ્દ દંડાસનનો બોધ કરાવતો હતો, કેમ કે તેમાં લાકડીની મુખ્યતા છે. પણ આગળ જતાં એકલા પાદપ્રોંછન શબ્દનો અર્થ પણ દંડાસન થવા લાગ્યો હોય તેમ જણાય છે.

આમ, પાયપુંછણ એટલે ખરેખર તો નિશિથીયું (કિટલાક સમુદાયમાં ઓઘારીયું). તેમાંથી બદલાઈને રજોહરણ થયું અને આજે તો દંડાસન! વાત ક્યાંની ક્યાં પહોંચે છે!

／ ત્રે.

ગણિતાનુયોગ

175. ભરતક્ષેત્રમાં ૯૬ કરોડ ગામ કઈ રીતે?

ચક્રવર્તીના વર્ણનમાં આપણે ઘણીવાર સાંભળ્યું છે કે ચક્રવર્તી ૯૬ કરોડ ગામના સ્વામી હોય છે. ષણ્ણવત્તિગ્રામકોટિભર્તુઃ (ત્રિપથિ- ૧.પ.૧૧૭) સવાલ એ જાગે કે ભરતક્ષેત્રમાં ૯૬ કરોડ ગામની ગણતરી કેવી રીતે કરવી?

આ અંગે શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિજી વિરચિત અંગુલસત્તરી ગ્રંથમાં ખૂબ સરસ વાત કરી છે. અત્રે ઉત્સેધ, આત્મ અને પ્રમાણ એમ ત્રણે અંગુલનું વિશદ વર્ણન છે.

પ્રમાણાંગુલની પહોળાઈથી જો પૃથ્વી વગેરેનું માપ લઈએ તો ભરતક્ષેત્રમાં ચક્રવર્તીનો પરિવાર સમાઈ જાય. દક્ષિણાર્ધ ભરતનું ક્ષેત્રફળ - અઢાર લાખ, પાંત્રીસ હજાર, ચારસો પંચાસી યોજન અને બાર કલા, છ વિકલા. વૈતાહ્યતલનું ક્ષેત્રફળ - પાંચ લાખ, બાર હજાર, ત્રણસો ને સાત યોજન, અને બાર કલા. ઉત્તર ભરતાર્ધનું ક્ષેત્રફળ - ત્રીસ લાખ, બત્રીસ હજાર, આઠસો અઢ્યાસી યોજન, બાર કલા અગિયાર વિકલા. આ ત્રણેયનું કુલ મળીને ૫૩,૮૦,૬૮૧ યોજન અને ૧૭ કલા અને ૧૭ વિકલા એટલે કુલ ૫૩,૮૦,૬૮૨ યોજન - આ પ્રમાણે ભરતક્ષેત્રના પ્રતરનું પ્રમાણ થાય.

પ્રમાણાંગુલથી એક યોજન તો ઉત્સેધાંગુલથી અઢી યોજન એટલે દસ ગાઉ. પ્રમાણાંગુલથી એક ચોરસ યોજન તો ઉત્સેધાંગુલથી ૧૦૦ ગાઉ થાય. આ પ્રમાણે ગણતરી કરતાં ભરતક્ષેત્રનું ક્ષેત્રફળ - ૫૩ કરોડ, ૮૦ લાખ, ૬૮ હજાર ને ૨૦૦ ગાઉ થાય.

એક ગાઉમાં બે, ત્રણ કે ચાર ગામ હોય. હવે, જ્યાં એક ગાઉમાં બે ગામ હોય ત્યાં આઠ કરોડ ગાઉમાં ૧૬ કરોડ ગામ. જ્યાં એક ગાઉમાં ત્રણ ગામ ત્યાં આઠ કરોડ ગાઉ = ૨૪ કરોડ ગામ. જ્યાં એક ગાઉમાં ચાર ગામ ત્યાં ચૌદ કરોડ ગાઉ = ૫૬ કરોડ ગામ. કુલ ૯૬ કરોડ ગામ થાય. આમ, ૮+૮+૧૪ = ૩૦ કરોડ ગાઉમાં ૯૬

કરોડ ગામ સમાય. હવે ૨૪ કરોડ ગાઉ બાકી રહ્યા, તેમાં ૧૨ કરોડ ગાઉમાં પત્તન, નગર, કર્બટ, ખેટ, વૈતાદ્ય પર્વતનાં નગરો સમાય છે. અને બાકી રહેલા ૧૨ કરોડ ગાઉમાં ગંગા વિગેરે સુપ્રસિદ્ધ નદીઓનાં પાણી અને દ્વીપનો સમાવેશ થાય. મૂળ ગાથાઓ -

દુન્નિ અ તિન્નિ અ ચરો ગામા દીસંતિ તીસકોડિસુ ।

છન્નવદ્ ગામકોડી લેસુદેસેણ માયંતિ ॥૩૬॥

અટ્ઠસુ દો દો ગામા અટ્ઠસુ પુણ તિન્નિ તિન્નિ કોડીસુ ।

ચરો ચરો ચરદસ કોડીસુઽવિરોહઓ મંતિ ॥૩૭॥

સેસા જા ચરવીસં કિંચૂણાઓ તયદ્વમિત્તંમિ ।

જે પટ્ટણ-પુર-કબ્બડ-ખેડાઈ ભાસિયા સુત્તે ॥૩૮॥

જાઓ પુણ સેસાઓ કોડીઓ તાસુ જાઈં એઆઈં ।

ગંગાઈઆણ સલિલાઈં તેસુ દીવા ય માયંતિ ॥૪૫॥

આ વિષે વિશેષ જિજ્ઞાસાપૂર્તિ માટે ક્ષેત્રસમાસ, લોકપ્રકાશ, અંગુલસત્તરિ વગેરેનું અવલોકન કરવું.

／ મુનિ શ્રીરાજદર્શનવિજયજી (ડહેલાવાળા-સમુદાય)

* * *

176. અંગુલ અંગે એક કોયડો અને તેનો સંભવિત ઉકેલ

અંગુલ અંગે પ્રસ્તુત કોયડો અને અન્ય કેટલીક સંબંધિત વાતોની ચર્ચા કરતો એક લેખ ‘અંગુલના પ્રમાણ વિશે કંઈક’ એ નામથી શ્રુતસંવિભાગ - ૩ માં પ્રકાશિત થયો હતો. પણ તેમાં આ કોયડા અંગે કરેલી ચર્ચા થોડી કઠિન ભાષામાં હોવાથી, આવી એક રસપ્રદ વાત પણ ઘણાબધા મુનિવરો માટે અગમ્ય રહી હતી. તેથી તે જ કોયડાની વધુ પ્રમાણભૂત અને છતાં સરળ ચર્ચા અત્રે પુનઃ પ્રસ્તુત છે.

અનુયોગદ્વાર - ૩૫૮ સૂત્ર અને એની ચૂર્ણિમાં નીચેનાં વિધાનો થયાં છે -

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૩

૧) પ્રભુવીરનું ૧ આત્માંગુલ = ૨ ઉત્સેધાંગુલ ૨) ૧ પ્રમાણાંગુલ = ૧૦૦૦ ઉત્સેધાંગુલ (ક્ષેત્રગણિતની અપેક્ષાએ) અને ૪૦૦ ઉત્સેધાંગુલ (શ્રેણિગણિતની અપેક્ષાએ) ૩) ભરત ચક્રીની ઊંચાઈ ૧૨૦ આત્માંગુલ અને ૪૮૦૦૦ ઉત્સેધાંગુલ (૫૦૦ ધનુષ્ય) ૪) ભરત ચક્રીનું ૧ આત્માંગુલ = ૧ પ્રમાણાંગુલ ૫) પ્રભુવીરની ઊંચાઈ ૧૬૮ ઉત્સેધાંગુલ (૭ હાથ).

આ વિધાનો પરથી કોષ્ટક બનાવીએ તો –

પ્રમાણ	ભરત ચક્રી	પ્રભુવીર
આત્માંગુલથી ઊંચાઈ	૧૨૦ અંગુલ ^૧	૧૨૦ અંગુલ ^૬
પ્રમાણાંગુલથી ઊંચાઈ	૧૨૦ અંગુલ ^૨	$\frac{૨૧}{૫૦}$ અંગુલ ^૭
ઉત્સેધાંગુલથી ઊંચાઈ (શ્રેણિગણિત-અપેક્ષાએ)	૪૮૦૦૦ અંગુલ ^૩ (૫૦૦ ધનુષ્ય)	૧૬૮ અંગુલ ^૮ (૭ હાથ)
ઉત્સેધાંગુલથી ક્ષેત્રગણિત	૧૨૦૦૦૦ અંગુલ ^૪	૨૪૦ અંગુલ ^૯
આત્માંગુલ તેમ જ ક્ષેત્રગણિતની અપેક્ષાએ ઉત્સેધાંગુલ વચ્ચે ગુણોત્તર	$\times ૧૦૦૦^5$	$\times ૨^{10}$
આત્માંગુલ તેમ જ શ્રેણિગણિતની અપેક્ષાએ ઉત્સેધાંગુલ વચ્ચે ગુણોત્તર	$\times ૪૦૦$	$\times \frac{૨૧}{૧૫}$

આ કોષ્ટક જેના આધારે બન્યું તે મૂળ વિધાનો (ટિપ્પણ ક્રમાંક મુજબ) –

૧. ભરતો આયંગુલેણ વીસુત્તરમંગુલસતં – અનુયોગદ્વાર-ચૂર્ણિ
૨. ભરહાયંગુલમેગં જહ અ પમાણંગુલં તુ નિદ્દિદ્ધં – વિશેષણવતિ – ૪
૩. ઇગમ્મિ સેઢિપ્પમાણંગુલે ચરો ઉસ્સેહંગુલસતા ભવંતિ – અનુયોગદ્વાર-ચૂર્ણિ (૧૨૦×૪૦૦=૪૮૦૦૦)
૪. – ૫. ઉસ્સેહંગુલમેગં હવહ પમાણંગુલં સહસ્સગુણં – વિશેષણવતિ – ૧
૬. ક્લપસુબોધિકા વગેરેનું નિરૂપણ

7. શ્રેણિગણિતની અપેક્ષાએ ઉત્સેધાંગુલ $\approx ૪૦૦ =$ પ્રમાણાંગુલ ($૧૬૮ \approx ૪૦૦ = \frac{૩૧}{૫૦}$)

8. ઉસ્સેહતો પુણ સતમદ્વસદ્દં ભવતિ - અનુયોગદ્વાર-ચૂર્ણિ

9. - 10. તં સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ અદ્ધંગુલં - અનુયોગદ્વાર-ચૂર્ણિ

ક્ષેત્રગણિતની અપેક્ષાએ પ્રભુવીરનું ૧ આત્માંગુલ = ૨ ઉત્સેધાંગુલ અને ભરત ચક્રીનું ૧ આત્માંગુલ = ૧૦૦૦ ઉત્સેધાંગુલ. તેથી ભરત ચક્રીના કોઈપણ માપને ૫૦૦ થી ભાગીએ તો પ્રભુવીરનું માપ મળે. ભરત ચક્રી આત્માંગુલથી ૧૨૦ અંગુલ ઊંચા હતા. તેને ઉત્સેધાંગુલમાં ફેરવીએ તો $\times ૧૦૦૦$ કરતાં ૧૨૦૦૦૦ જવાબ મળે. આ સંખ્યાને ૫૦૦ થી ભાગતાં ૨૪૦ જવાબ મળે અને તે ક્ષેત્રગણિતની અપેક્ષાએ પ્રભુવીરનું ઉત્સેધાંગુલથી માપ છે. બીજી રીતે પણ પ્રભુવીરનું ૧ આત્માંગુલ = ૨ ઉત્સેધાંગુલ હોવાથી ૧૨૦×૨ કરતાં પણ ૨૪૦ જ જવાબ મળે છે.

આમ તો આ તમામ સંખ્યાઓ અને તે સાબિત કરતું ગણિત સાવ સીધું છે. પણ, ખબર નહીં કેમ, એક નાનકડી ક્ષતિને લીધે આ આખી વાતે એક કોયડાનું સ્વરૂપ લઈ લીધું છે અને આ કોયડો સેંકડો વર્ષોથી ચર્ચાતો રહ્યો છે. કોયડો આમ જન્મે છે -

પ્રભુવીર ઉત્સેધાંગુલથી ૧૬૮ અંગુલ ઊંચા હતા તે તો આપણે જાણીએ છીએ. બીજી તરફ પ્રભુવીરનું ૧ આત્માંગુલ = ૨ ઉત્સેધાંગુલ એ પણ નક્કી છે. અર્થાત્ ઉત્સેધાંગુલને ૨ થી ભાગીએ તો પ્રભુવીરનું આત્માંગુલ આવે. તેથી ૧૬૮ ને ૨ થી ભાગતા ૮૪ જવાબ આવે. એટલે પ્રભુવીર ઉત્સેધાંગુલથી ૧૬૮ અંગુલ અને આત્માંગુલથી ૮૪ અંગુલ ઊંચા થાય.

હવે આ જ અનુયોગદ્વારમાં આગળ સૂત્ર ૩૩૪ માં આત્માંગુલથી ૮૬ અંગુલ પ્રમાણ ઊંચી વ્યક્તિ જઘન્ય ગણાય તેમ જણાવ્યું છે. પ્રશ્ન એ થાય કે જો આત્માંગુલથી ૮૬ અંગુલ ઊંચી વ્યક્તિ પણ જઘન્ય ગણાતી હોય તો આત્માંગુલથી ફક્ત ૮૪ અંગુલ ઊંચી વ્યક્તિ માટે તો શું કહેવું? અને પ્રભુવીર માટે તો માનોન્માન-પ્રમાણોપેત એવાં વિશેષણો અને આત્માંગુલથી ૧૨૦ અંગુલ ઊંચાઈનાં વિધાનો અનેક સ્થળે જોવા મળે છે તેનું શું કરવું?

ટૂંકમાં, ૧) પ્રભુવીરનું ૧ આત્માંગુલ = ૨ ઉત્સેધાંગુલ અને ૨) પ્રભુવીર આત્માંગુલથી ૧૨૦ અંગુલ ઊંચા - આ બેમાંથી કોઈ એક પ્રરૂપણાનો અસ્વીકાર કરીએ તો જ આ સમસ્યાનું સમાધાન થાય.

વિશેષણવત્તિકાર શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમાણ અને અનુયોગદ્વાર-ચૂર્ણિકાર શ્રીજિનદાસગણિ મહત્તર પ્રભુવીરને આત્માંગુલથી ૮૪ અંગુલ ઊંચા માનવાની પ્રરૂપણા કરીને આનું સમાધાન આપે છે તો અનુયોગદ્વાર-ચૂર્ણિમાં નોંધાયેલા (પ્રભુવીરને આત્માંગુલથી ૧૦૮ કે ૧૨૦ અંગુલ પ્રમાણ અને ઉત્સેધાંગુલથી ૧૬૮ અંગુલ પ્રમાણ ગણનારા) અન્ય મતોના પુરસ્કર્તા આચાર્યો પ્રભુવીરનું ૧ આત્માંગુલ = ૨ ઉત્સેધાંગુલ આ વાતને અમાન્ય ગણીને નિવેડો લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આમ, અનુયોગદ્વાસની પરસ્પર વિરોધી જણાતી બે પ્રરૂપણાઓનો સમન્વય કઈ રીતે કરવો તે પ્રશ્ન લાંબા સમયથી ચર્ચાતો રહ્યો છે અને બેમાંથી એક પ્રરૂપણાને પ્રાયિક ગણીને જ તેનો ઉકેલ શોધાતો રહ્યો છે.

પરંતુ, વાસ્તવમાં આ સમસ્યા ‘સમસ્યા’ છે જ નહીં. જુઓ -

ભરત ચક્રી ઉત્સેધાંગુલથી ૪૮૦૦૦ અંગુલ ઊંચા હોવાનું નક્કી જ છે. અને આત્માંગુલથી તો ૧૨૦ અંગુલ. તો તેમનું ૧ આત્માંગુલ = ૪૦૦ ઉત્સેધાંગુલ જ થવાનાં. અને છતાં અનુયોગદ્વાર તો તેમનું ૧ આત્માંગુલ = ૧૦૦૦ ઉત્સેધાંગુલ કહે છે. આવું કેમ? આનો જવાબ એમ અપાયો છે કે ફક્ત ઊંચાઈને (શ્રેણિગણિતની અપેક્ષાએ) જ ગણતા હો તો ભલે ૧ આત્માંગુલ = ૪૦૦ ઉત્સેધાંગુલ થતાં. પણ ઊંચાઈ, પહોળાઈ, જાડાઈ - આમ સંપૂર્ણ કદની અપેક્ષાએ (ક્ષેત્રગણિતની અપેક્ષાએ) તો ૧ આત્માંગુલ = ૧૦૦૦ ઉત્સેધાંગુલ જ થાય છે.

હવે ફરીથી અનુયોગદ્વાસનાં જ વિધાનો જુઓ -

૧. ભરત ચક્રીનું ૧ આત્માંગુલ = ૧૦૦૦ ઉત્સેધાંગુલ

૨. પ્રભુવીરનું ૧ આત્માંગુલ = ૨ ઉત્સેધાંગુલ

આશ્ચર્યની વાત એ છે કે એક જ પ્રકરણમાં થયેલાં આ બે વિધાનોનો અર્થ કરતી વેળાએ ભરત ચક્રી વખતે ક્ષેત્રગણિતની અપેક્ષાએ સમજાવવામાં આવે છે અને

પ્રભુવીર વખતે શ્રેણિગણિતની અપેક્ષા પકડવામાં આવે છે! સમસ્યા આને લીધે સર્જાય છે. પ્રભુવીર આત્માંગુલથી ૧૨૦ અંગુલ હતા તથા ઉત્સેધાંગુલથી શ્રેણિગણિતની અપેક્ષાએ ૧૬૮ અંગુલ (માત્ર ઊંચાઈ) અને ઉત્સેધાંગુલથી જ ક્ષેત્રગણિતની અપેક્ષાએ (સંપૂર્ણ કદ) ૨૪૦ અંગુલ હતા. પ્રભુવીરનું ૧ આત્માંગુલ = ૨ ઉત્સેધાંગુલ એ વિધાન ક્ષેત્રગણિતની અપેક્ષાએ જ સાચું ઠરે, શ્રેણિગણિતની અપેક્ષાએ નહીં જ. ભરત ચક્રીનું ૧ આત્માંગુલ = ૧૦૦૦ ઉત્સેધાંગુલ એ વિધાન પણ ક્ષેત્રગણિતની અપેક્ષાએ જ યથાર્થ ઠરે છે. પરંતુ આટલી સીધી વાત ધ્યાનબહાર જવાને લીધે પ્રસ્તુત સમસ્યા સર્જાય છે. અને કોઈક પ્રરૂપણાને અમાન્ય કરીને જ તેનો નિવેડો લાવી શકાય છે. આત્માંગુલથી ફક્ત ૮૪ અંગુલ ઊંચાઈ ધરાવતી વ્યક્તિ તો આજે પણ ભાગ્યે જ જોવા મળે. તો પ્રભુવીરને આત્માંગુલથી ફક્ત ૮૪ અંગુલ પ્રમાણ (જઘન્ય કોટિના) સમજવા એ સમાધાન જ કેટલું વિચિત્ર બને છે!

અનુયોગદ્વાસની બંને પ્રરૂપણાઓને અવિરોધી સિદ્ધ કરવાની સમજણ જ પ્રસ્તુત વિચારણાના મૂળમાં છે. તેથી આ સમગ્ર વિચારણાને પૂર્વાચાર્યોના અનાદરરૂપ ન સમજવા સૌ સુજ્ઞજનોને વિનંતિ.

／ ત્રૈ.

* * *

ધર્મકથાનુયોગ

177. પઉમયરિયંમાં જાણવા મળેલ કેટલીક વિશેષ વાત - ૨

પ. સેનાણિઓ વિ તાહે, ષેત્તૂણ જિણેસરં સુરવહસ્સ ।

ઉવણેહ કરયલત્થં, માયાબાલં ઠવિય પાસે ॥ (૩.૭૬)

પ્રભુજીના જન્મ સમયે ઈન્દ્ર સ્વયં આવી માતાને અવસ્થાપિની નિદ્રા આપી જોડે પ્રતિબિંબ મૂકી પ્રભુને લઈને મેરુ પર જાય છે એમ પ્રસિદ્ધ વાત છે. અહીંયા થોડું અલગ જણાય છે કે ઈન્દ્રનો સેનાપતિ (હરણૈગમેષી દેવ) પોતે માતાની પાસે પ્રતિબિંબ સ્થાપન કરી પ્રભુને પોતાના હાથમાં લઈને જાય છે અને ઈન્દ્રને આપે છે.

૬. ઋષભદેવ પ્રભુની દીક્ષા વખતે ચતુર્મુષ્ટિ લોચની વાત આવે છે. અહીંયા પ્રભુ પંચમુષ્ટિ લોચ કરે છે એવું જાણાવ્યું છે -

સિદ્ધાણં નમુક્કારં, કાઠુણ ય પંચમુદ્વિયં લોચં ।

ચઝહિ સહસ્સેહિ સમં, પત્તો ચ જિણો પરમદિક્ખં ॥ (૩.૧૩૬)

૭. નયણા ફન્દણરહિયા, નહકેસાઽવદ્વિયા ય નિદ્ધા ય ।

જોયણસયં સમન્તા, મારીઙ્ગ વિવજ્જિઓ દેસો ॥ (૨.૩૨)

પરમાત્માના કેવળજ્ઞાન પછી અન્ય અતિશયો તો જાણીતા છે. પણ અહીંયા બતાવેલ પ્રભુને કેવળજ્ઞાન પછી આંખોનું પરિસ્પન્દન હોતું નથી તે નવું જાણાય છે.

／ મુનિ શ્રીપરમયશવિજયજી (શ્રીસિદ્ધિસૂરિજી-સમુદાય)

* * *

178. સિંહગુફાવાસી મુનિ ચોમાસું કરવા ક્યાં ગયા?

શ્રીસ્થૂલિભદ્ર મુનિવરની ઈર્ષ્યાથી સિંહગુફાવાસી મુનિ કોશાને ત્યાં ચાતુર્માસાર્થે ગયા આવી વાત કલ્પસૂત્ર-સુબોધિકા આદિ અનેક સ્થાને પ્રસિદ્ધ છે. પરન્તુ ઉપદેશમાલા ગ્રંથની સિદ્ધિર્પિંગણિ કૃત હેયોપાદેયા ટીકામાં જાણાવ્યું છે કે “સિંહગુફાવાસી મુનિ કોશાની બેન ઉપકોશાને ત્યાં ચાતુર્માસાર્થે ગયા”. મૂળપાઠ -

...સિંહગુહાવાસિનોક્તમહં કોશાભગિન્યુપકોશાસદને ચાતુર્માસં નિરશનઃ સ્થાસ્યામીતિ...॥

આવી જ વાત ઉપદેશમાલા ની રામવિજય ગણિ કૃત ટીકામાં તથા દોઘટ્ટી ટીકામાં પણ ગાથા - ૬૧ ની ટીકામાં ઉપલબ્ધ છે. તથા આચારાંગસૂત્રની શીલાંકાર્યા કૃત ટીકામાં પણ આ પ્રમાણેનો પાઠ છે - “...સ્થૂલભદ્રેર્ષ્યાશ્રિતો-પકોશાગૃહસાધોરિવેતિ...॥” (૧.૫.૪.૧૫૭ ની ટીકામાં) તો બીજી બાજુ ઉપદેશમાલા ની કર્ણિકા ટીકામાં કોશાની જ વાત ઉપલબ્ધ છે. (ગાથામાં ઉવકોસઘરે એ પ્રમાણેનો શબ્દ હોવા છતાંય)

ઉપદેશમાલાની મૂળ ગાથા -

જો કુળદ્વ અપ્પમાણં ગુરુવચનં ન ચ લહેદ્ ઉવણં ।

સો પચ્છા તદ્ સોયદ્ ઉવકોસઘરે જહ તવસ્સી ॥

એટલે પ્રાચીન પાઠોના આધારે વિચાર કરતાં સિંહગુફાવાસી મુનિ ઉપકોશાને ત્યાં ગયા આ કથન વધુ યોગ્ય જણાય છે.

／ મુનિ શ્રીશીલચન્દ્રવિજયજી (ડહેલાવાળા-સમુદાય)

[મૂળમાં પ્રયુક્ત ઉવકોસઘરે એ શબ્દ કોશાપરક જ હોય એમ પણ સંભવે છે. કેમ કે હૈમ વ્યાકરણના સપ્તમ્યા વા (૩.૨.૪) એ સૂત્રથી કોશાગૃહે એ અર્થમાં ઉપકોશાગૃહમ્ અને ઉપકોશાગૃહે એ બંને પ્રયોગો શક્ય છે. અને આ અવ્યયીભાવ સમાસનું પ્રાકૃત રૂપાંતર ઉવકોસઘરે થઈ શકે છે. એ જ રીતે અવ્યયીભાવ સમાસનો બહુવ્રીહિ સમાસમાં પણ પ્રયોગ શક્ય છે. એટલે સ્થૂલભદ્રેષ્યશ્રિતં ઉપકોશાગૃહં યેન સ... એમ વિગ્રહ કરીને શીલાંકાર્યાર્ય કૃત ટીકામાં પણ કોશા-પરક નિર્દેશ સમજી શકાય છે. જો કે આવશ્યકનિર્યુક્તિની વૃત્તિ જેવા સ્થળોએ સાક્ષાત્ ઉપકોશાનો જ નિર્દેશ દેખાય છે. એટલે પૂર્વોક્ત વિચારણાને એક સંભાવનામાત્ર જ ગણવી જોઈએ. / ત્રૈ.]

* * *

179. સિદ્ધસેનસૂરિજીના ચરિત્ર વિશે

૧. પ્રભાચન્દ્રસૂરિ કૃત પ્રભાવકચરિત્રમાં વૃદ્ધવાદીસૂરિ-ચરિત્રમાં સિદ્ધસેન-સૂરિજીનું ચરિત્ર આ પ્રમાણે છે -

વૃદ્ધવાદીસૂરિજીના કાળધર્મ બાદ શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિએ લોકના કહેવાથી તથા પોતાના સામર્થ્યથી સિદ્ધાંતને સંસ્કૃતમાં બનાવવા માટે શ્રીસંઘને વિનંતિ કરી. તો સંઘના પ્રધાન પુરુષોએ કહ્યું કે બાળવૃદ્ધોના અનુગ્રહ માટે કરાયેલ આવા ગ્રંથોના અપમાનથી ઉપાર્જન કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ શ્રુતના આધારે સ્થવિરો જ આપશે અને સ્થવિરોએ કહ્યું કે આવા પાપની શુદ્ધિ પારાંચિત પ્રાયશ્ચિત્તથી જ થાય તેમ છે.

૨. શુભશીલગણિ કૃત વિક્રમચરિત્ર - સર્ગ - ૫ સિદ્ધસેનસૂરિજીનું ચરિત્ર -

એક વાર સિદ્ધસેનસૂરિજી દેરાસર જઈને સુંદર શબ્દો વડે પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે. ત્યારબાદ નમોત્યુજ્ઞા પ્રાકૃત શબ્દો વડે કરેલ સ્તુતિ સાંભળી સાથેનો પંડિતવર્ગ હસવા લાગે છે અને કહે છે - આ મુનિ આટલાં શાસ્ત્રો ભણ્યા છતાં પ્રાકૃત શબ્દોથી પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે. લજ્જા પામેલા તે પોતાના ગુરુ વૃદ્ધવાદીસૂરિજીને કહે છે કે આપની આજ્ઞા હોય તો આ ચૈત્યવંદનાદિ સ્તોત્રો સંસ્કૃતમાં બનાવું. વૃદ્ધવાદીસૂરિજી દુર્ગતિમાં પાડનાર આ પાપનું પારાંચિત પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે.

૩. તથા પ્રબોધટીકામાં કહ્યું છે કે -

શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિજી કૃત કલ્યાણમંદિરસ્તોત્રના લખાણમાં નમોઽર્હત્ વિષે આ પ્રમાણે લખાણ છે - એકવાર વાદ કરવા આવેલ ભટ્ટને સંભળાવવા નવકારના સ્થાને “નમોઽર્હત્..” આવું પૂર્વગત વાક્ય કહ્યું અને એકવાર પોતાના ગુરુ વૃદ્ધવાદીસૂરિજીને કહ્યું કે હું આ સર્વ સિદ્ધાંત સંસ્કૃતમાં બનાવું. તેથી વૃદ્ધવાદીસૂરિજીએ તેમના મોટા પાપનું મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું.

આ ત્રણેય કથાનકમાં કેટલાંક સ્થાનો વિચારણીય જણાય છે -

(૧) સિદ્ધસેનસૂરિજીએ સર્વ સિદ્ધાંત સંસ્કૃતમાં કરવાની વિનંતિ શા માટે કરી? તે અંગે ત્રણેય કથાનકમાં ભિન્નતા છે.

(૨) વિક્રમચરિત્ર તથા પ્રબોધટીકાના કર્તા માને છે કે સિદ્ધસેનસૂરિજીને પ્રાયશ્ચિત્ત વૃદ્ધવાદીસૂરિજીએ આપ્યું. જ્યારે પ્રભાવકચરિત્રના કર્તા વૃદ્ધવાદીસૂરિજીના કાળધર્મ બાદ સ્થવિરોએ તેમને પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું એમ કહે છે.

(૩) તિત્થોગાલીપ્રકીર્ણક - ગાથા - ૮૦૩ માં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે ચૌદ-પૂર્વધર માટે જ અનવસ્થાપ્ય તથા પારાંચિત પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે. તેમ છતાં સિદ્ધસેનસૂરિજીને પારાંચિત પ્રાયશ્ચિત્ત કેમ અપાયું?

✓ મુનિ શ્રીનયજ્ઞવિજયજી, મુનિ શ્રીનિર્ગથચન્દ્રવિજયજી
(ડહેલાવાળા-સમુદાય)

180. પ્રભુવીર જીવન મતાંતર

૧. અટ્ટમ કે છટ્ટ

ચંદનબાળા અટ્ટમના પારણે પ્રભુવીરને અડદનાં બાકુળાં વ્હોરાવે છે એવું પ્રસિદ્ધ છે.

પણ ત્રિપટિશલાકાપુરુષચરિત - ૧૦.૪.૫૭૨ માં છટ્ટના પારણે વ્હોરાવે છે એવું આવે છે -

ષષ્ઠસ્ય પારણાયાં ચ કુલ્માષાઃ સન્તિ સમ્પ્રતિ ।

યદ્યાયાત્યતિથિસ્તસ્મૈ દત્ત્વા ભુક્ષેઽન્યથા ન હિ ॥

૨. સ્તવનો, પૂજની ઢાળ વગેરેમાં આવે છે કે પ્રભુ વીરને અભિગ્રહ પૂરો થવામાં આંખે આંસુની ધાર ન જોવાથી પ્રભુ પાછા પધાર્યા અને આંસુ જોવાથી ફરી વ્હોરવા માટે ગયા.

પરંતુ ત્રિપટિશલાકાપુરુષચરિત - ૧૦.૪.૫૭૬ માં તો આર્દ્રભક્તિ થી પ્રભુ આવ્યા છે તેમ જણાવ્યું છે, પણ જઈને પાછા આવ્યા એવું નથી કહ્યું -

નિગઢૈર્દેહલીં સા તુ સમુલ્લઙ્ઘિતુમક્ષમા ।

તત્રસ્થૈવાઽઽર્દ્રયા ભક્ત્યા ભગવન્તમભાષત ॥

૩. પ્રભુ વીરના કાનમાંથી ખીલા કાઢ્યા ત્યારે પર્વતશિલા ફાટી હતી એ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ ત્રિપટિશલાકાપુરુષચરિત - ૧૦.૪.૬૪૫ માં પૃથ્વી ફાટી નહિ એવું આવે છે -

નાઽસ્ફુટત્ સ્વામિમાહાત્મ્યાત્તેન નાદેન મેદિની ।

વિપદ્યપિ હિ નાઽર્હન્તઃ પરોપદ્રવકારિણઃ ॥

✓ મુનિ શ્રીહેમલ્લર્ષવિજયજી (શ્રીનીતિસૂરિજી-સમુદાય)

* * *

181. સંસારદાવની સ્તુતિ એકસાથે બોલાય તે અંગે નવું કારણ

આ સ્તુતિની રચના શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ કરેલી છે. આ સ્તુતિની તેમણે કરેલી રચના અંગેની પ્રચલિત કથા પ્રબોધટીકા ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે છે - તેમણે ૧૪૪૪ ગ્રંથની રચના કરવાનો નિર્ધાર કરેલો હતો, તેમાં ૧૪૪૦ ગ્રંથો રચાઈ ગયા હતા, પણ ચાર ગ્રંથો બાકી રહ્યા હતા; તે વખતે તેમણે ચાર ગ્રંથના સ્થાને આ ચાર સ્તુતિ બનાવી. તેમાં ચોથી શ્રુતદેવીની સ્તુતિનું પ્રથમ ચરણ રચાયું કે તેમની બોલવાની શક્તિ બંધ થઈ ગઈ, તેથી ત્રણ ચરણરૂપ બાકીની સ્તુતિ તેમના હૃદયના અભિપ્રાય મુજબ સંઘે પૂરી કરી. ત્યારથી ‘ઝંકારારાવ’ શબ્દોથી માંડીને બાકીની સ્તુતિ સંઘ દ્વારા ઉચ્ચ સ્વરે બોલાય છે.

પરંતુ છેલ્લા ૩ ચરણ ઉચ્ચ સ્વરે બોલવાનું નવું કારણ શ્રીશુભવીર કૃત પ્રશ્નચિંતામણિમાંથી જાણવા મળ્યું -

“પૂર્વે કોઈ એક મિથ્યાદૃષ્ટિ વ્યંતર ‘સાધુઓ વગેરેને હું ઉપદ્રવ કરીશ’ આવી બુદ્ધિથી ઉપાશ્રયમાં પ્રથમથી જ ભરાઈ રહ્યો હતો; પણ તેવામાં ઝંકારારાવસારા ઈત્યાદિ મહાપુરૂષોએ રચેલા શ્લોકપદને શ્રાવકો દ્વારા ઉચ્ચ સ્વરે ભણાતું સાંભળતા જ તે વ્યંતર અકસ્માત ભયભીત બની ગયો અને નાસી ગયો. આવા કારણથી તે શ્લોકપદ ઉચ્ચસ્વરે બોલવાની વૃદ્ધ-પરંપરા છે. વળી ઝંકારારાવસારા એ શ્લોકપદમાં ભ્રમરસમુદાયના ગુંજરવનું વર્ણન છે, તેથી એ પદને એ પ્રમાણે ઉચ્ચસ્વરે ભણવું, પણ ચારે શ્લોકો ઉચ્ચસ્વરે ભણવા નહીં.”

આમ, આ શ્લોકની છેલ્લી ૩ પંક્તિ ઉચ્ચસ્વરે બોલવા અંગે બે અલગ-અલગ કથાનકો મળે છે. પરંતુ પ્રશ્નચિંતામણિમાં પ્રદર્શિત કથાનક કિંવદંતીરૂપ હોવાનું માની શકાય.

／ મુનિ શ્રીત્યાગમંડનવિજયજી (શ્રીનેમિસૂરિજી-સમુદાય)

182. યૂલિકા-વિષયક વિશેષ વિમર્શ

પ્રચલિત કથનાનુસાર શ્રીયકની ગતિને જાણવા શાસનદેવી યક્ષા સાધ્વીજીને શ્રીસીમંધરસ્વામી પાસે લઈ ગયાં, ત્યાં સંતોષકારક સમાધાન મેળવી પાછાં ફરતાં પ્રભુએ તે સાધ્વીજીને ચાર યૂલિકાઓ આપી. તેમણે આવીને તે ગુરુને અર્પણ કરી અને ગુરુ ભગવંતે બે યૂલિકા દશવૈકાલિકસૂત્રના અંતે તથા બે યૂલિકા આચારાંગસૂત્રના અંતે સ્થાપન કરી. આવું આપણે જાણીએ છીએ અને આ વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ શ્રીભરતેશ્વર-બાહુબલી-વૃત્તિમાં સ્થૂલિભદ્ર-શ્રીયકચરિત્રના અંતે શ્રીશુભશીલગણિએ કર્યો છે. જ્યારે ઉપદેશમાળાની કળિકા ટીકામાં ચાર યૂલિકાના બદલે ભગવાને યક્ષા સાધ્વીજીને બે યૂલિકા આપી એમ પાઠ છે જે વિચારણીય છે. ટીકાના શબ્દો -

आर्येयं भरतात् प्राप्ता निर्दोषेति जिनो जगौ ।

व्याचक्रे चूलिकायुग्मं कृपया मत्कृतेऽपि च ॥ (ગાથા - ૬૧ ટીકા - કથાનકશ્લોક - ૨૨૨)

તથા ઉપદેશમાળાની દોઢટ્ટી ટીકામાં પણ બે જ યૂલિકાની વાત છે. પણ ત્યાં ‘ભાવના અને વિમુક્તિ એ બે અધ્યયનો લવાયાં’ આ રીતનું કથન છે, જે સૌથી પ્રાચીન એવી આચારાંગસૂત્રની નિર્ચુક્તિના પાઠથી ખંડિત-બાધિત થઈ જાય છે અને નિલકાચાર્યકૃત આવશ્યકનિર્ચુક્તિ ની ટીકામાં પણ તેઓએ ‘ભાવના અને વિમુક્તિ એ બે અધ્યયનો મહાવિદેહથી લવાયાં’ એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે એમના જ દ્વારા રચિત દશવૈકાલિકસૂત્રની ટીકાના પાઠથી ખંડિત થાય છે કેમ કે ત્યાં એમણે ‘ચાર અધ્યયન લવાયાં’ એમ કહ્યું છે.

તથા એ જ રીતે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યભગવંતે પરિશિષ્ટપર્વમાં ચાર યૂલિકાની વાત કરી છે. અને યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ વ્યાખ્યામાં (૩.૧૩૧) સ્થૂલિભદ્રના કથાનક અંતર્ગત ‘બે યૂલિકા સીમંધરસ્વામીએ આપી’ એમ લખ્યું છે જેનાથી એમના જ કથનમાં વિરોધ દેખાય છે.

આ અંગે એક મહત્વપૂર્ણ પ્રમાણ શ્રીઆચારાંગસૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધની નિર્યુક્તિથી અને તેની શીલાંકાર્યકૃત ટીકા પરથી પ્રાપ્ત થાય છે. નિર્યુક્તિમાં લખ્યું છે કે આચારાંગસૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ અંતર્ગત શસ્ત્રપરિજ્ઞામાંથી ભાવના અને ધૂત અધ્યયનના બીજા અને ચોથા ઉદ્દેશામાંથી વિમુક્તિ ચૂલિકા લેવામાં આવી છે. નિર્યુક્તિ ગાથા -

સત્તિક્કગાણિ સત્ત વિ નિજ્જૂઠાં ગહાપરિન્નાઓ ।

સત્થપરિન્ના ભાવણ નિજ્જૂઠા ઉ ધૂય વિમુત્તી ॥૨૧૦॥

આ જ રીતે આચારાંગસૂત્રની ટીકાના શબ્દો -

...તથા શસ્ત્રપરિજ્ઞાધ્યયનાદ્ભાવના નિર્યૂઠા, તથા ધૂતાધ્યયનસ્ય દ્વિતીય-ચતુર્થોદ્દેશકાભ્યાં વિમુક્ત્યધ્યયનં નિર્યૂઠમિતિ॥

આનાથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે આચારાંગસૂત્રમાં રહેલ ભાવના અને વિમુક્તિ આ બે ચૂલિકાઓ સીમંધરસ્વામી પ્રભુ પાસેથી લાવવામાં આવી નથી. એટલે ચારને બદલે બે ચૂલિકા લવાઈ આવો જે પાઠ ઉપદેશમાલાની કર્ણિકા ટીકામાં મળે છે તે વધુ યોગ્ય જણાય છે. એટલે નિષ્કર્ષ એવો નીકળે કે માત્ર દશવૈકાલિકસૂત્રને અંતે રહેલ બે ચૂલિકાઓ જ સીમંધરસ્વામી પાસેથી પ્રાપ્ત થઈ છે. પરંતુ એમ માનવામાં પણ કોઈ ઠોસ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી. દશવૈકાલિકસૂત્રની ચૂર્ણિમાં પણ ક્યાંય આ કથા જોવા મળતી નથી. તો એ જ રીતે દશવૈકાલિકસૂત્રની હારિભદ્રી ટીકામાં પણ આવી કથા બે ચૂલિકાના સંબંધમાં મળતી નથી. માત્ર બીજી ચૂલિકાની પ્રથમ ગાથાની ટીકામાં એવં ચ વૃદ્ધવાદઃ કહીને યજ્ઞ સાધ્વીજી જેવું જ કથાનક અત્યંત સંક્ષેપમાં ત્યાં આપવામાં આવ્યું છે. પણ ક્યા સાધ્વીજીએ ક્યા સાધુને ઉપવાસ કરાવ્યો વગેરે કોઈના પણ નામનો ઉલ્લેખ નથી. અને વિશેષ વાત તો એ કે માત્ર આ બીજી ચૂલિકા જ સીમંધરસ્વામી પાસેથી ગ્રહણ કરાઈ એમ ત્યાં કથન છે, બે ચૂલિકા પ્રાપ્ત કરાઈ એવી વાત નથી. ટીકાનો સારાંશ - ...દેવતયા નીતા શ્રીસીમંધર-સ્વામિપાદાન્તિકે, પરિપૃષ્ઠો ભગવાન્, અદુષ્ટચિત્તા-ઽઘાતિકેત્યભિધાય ભગવતેમાં ચૂડાં ગ્રાહિતેતિ॥

આટલી ચર્ચા પછી એમ ફલિત થાય કે યજ્ઞ સાધ્વીજી દ્વારા ચાર કે બે ચૂલિકા લવાઈ આ વાત વાસ્તવિક જણાતી નથી. વળી કેટલાક તો *દશવૈકાલિકસૂત્ર*ની આ બે ચૂલિકાને સ્વતન્ત્ર અધ્યયન સ્વરૂપે જ ગણાવી તેને પણ *શ્રીશય્યામ્ભવસૂત્ર*ની જ રચના તરીકે સ્વીકારે છે. (ભાવના અને વિમુક્તિને તો *આચારાંગસૂત્ર*માં અધ્યયન તરીકે ગણાવ્યાં જ છે.)

આ બધી ચર્ચા-વિચારણા કર્યા પછી *દશવૈકાલિકસૂત્ર*ની એવી કેટલીક *નિર્યુક્તિ*-ગાથાઓ વાંચવા મળી, જેમાં યજ્ઞ સાધ્વીજી દ્વારા બે ચૂલિકા લવાઈ એવો ઉલ્લેખ છે. આ *નિર્યુક્તિ*-ગાથાઓ એલ.ડી. સંસ્થા તરફથી પ્રકાશિત *સંબોધિ* (1983-84) મેગેઝીનમાં સં. ૧૫૫૨ માં લખાયેલ પ્રાચીન હસ્તપ્રતમાંથી લેવામાં આવી છે. તેનાં અંતે લખ્યું છે *इति दशवैकालिकनिर्युक्तिः समाप्ता ॥* માત્ર નવ કે દશ *નિર્યુક્તિ*-ગાથાઓ છે. *સંબોધિ*માં લખ્યું છે કે આ *નિર્યુક્તિ*-ગાથાઓ *દ્વિતીય ભદ્રબાહુસ્વામી* પછીના કોઈ આચાર્યની રચના હોય એવું લાગે છે, કારણ કે તેમાંની ચાર ગાથાઓ તો અક્ષરશઃ *દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિ*ની જ છે. પછીની ગાથાઓમાં ચૂલિકાની રચનાના ઈતિહાસનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રસ્તુત ચર્ચામાં ઉપયોગી હોવાથી તે *નિર્યુક્તિ*-ગાથાઓ અક્ષરશઃ *સંબોધિ*માંથી અહીં ઉતારું છું –

एयाओ दो चूलाओ आणिआ जक्खणीयाए अज्जाए ।
सीमंधरपासाओ भवियजणविबोहणट्ठाए ॥
खुल्लोऽसणदीहम्मि य अहं काराविओ अज्जाए ।
रयणीए कालगओ, अज्जा संवेगसमुप्पन्ना ॥
कहमेयं संजायं रिसिहिंसा पाविया मए पावे ।
तो देवया विनीया, सीमंधरसामिणा पासे ॥
सीमंधरेण भणियं, अज्जे! खुल्लो महाकप्पे ।
मा जूरिसि अप्पाणं धम्मम्मि निच्चला होसु ॥”

આ રીતે ચૂલિકાની બાબતમાં ભિન્ન-ભિન્ન મત પ્રાપ્ત થાય છે. ચાર ચૂલિકાઓ સીમંધરસ્વામી પાસેથી લવાઈ આવો ઉલ્લેખ અનેક ગ્રંથોમાં હોવા છતાંય ભાવના અને વિમુક્તિ આ બે માટે તો *આચારાંગસૂત્ર*ની *નિર્યુક્તિ* અને *ટીકા*નો સ્પષ્ટ પાઠ મળતો હોવાથી એ બે માટે તો એમ માની શકાય કે આ બે ચૂલિકાઓ

મહાવિદેહમાંથી લવાઈ નથી. માત્ર દશવૈકલિકસૂત્રની બે ચૂલિકાઓ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ આ પ્રશ્નના સમાધાન માટે વિશેષ સંશોધનની આવશ્યકતા ઊભી રહે છે.

તથા બીજી રીતે જો ચૂલિકાનું મૂળ શોધવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો નંદીસૂત્રમાં શ્રીદેવવાચક ગણિવરે જણાવ્યું છે કે ૧૨ મા અંગ શ્રીદૃષ્ટિવાદના પાંચ વિભાગ છે - ૧. પરિકર્મ ૨. સૂત્ર ૩. પૂર્વગત ૪. અનુયોગ અને ૫. ચૂલિકા. ત્યાં ક્રમશઃ એક એક વિભાગનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં અંતે 'ચૂલિકા એ શું છે?' એમ પ્રશ્ન કરીને તેનું સમાધાન કર્યું છે કે પ્રથમ ચાર પૂર્વોમાં ચૂલિકાઓ છે. તેમાં ૧લા પૂર્વમાં ૪, ૨જા માં ૧૨, ૩જા માં ૮ અને ૪થા પૂર્વમાં ૧૦ ચૂલિકાઓ છે. ત્યાર પછીનાં પૂર્વોમાં ચૂલિકા નથી.

ચૂલિકા એટલે ચૂલા = શિખર. ચૂર્ણિકાર ભગવંતે ચૂલિકાની ઓળખ આપતાં કહ્યું છે કે દૃષ્ટિવાદમાં જે વિષય પરિકર્મ, સૂત્ર, પૂર્વ તથા અનુયોગમાં વર્ણિત કરાયો નથી તે બાકી રહેલ વિષયનું વર્ણન ચૂલિકામાં કરવામાં આવે છે. આજે જે સ્થાન પરિશિષ્ટનું છે એ સ્થાન પૂર્વમાં ચૂલિકાનું હશે એમ લાગે છે. નંદીસૂત્ર મૂળ તથા ચૂર્ણિનો પાઠ -

સે કિં તં ચૂલિઆઓ ? ચૂલિઆઓ - આઇલ્લાણં ચઝળહં પુવ્વાણં ચૂલિઆઓ, સેસાઈં પુવ્વાઈં અચૂલિઆઈં । સે તં ચૂલિઆઓ ॥ ચૂર્ણિ - દિદ્ધિવાયે જં પરિકમ્મ-સુત્ત-પુવ્વ-અણુઓગે ન ભણિયં તં ચૂલાસુ ભણિયં તિ।

એટલે નંદીસૂત્રના આ પાઠથી પણ એમ ફલિત થાય છે કે ચૂલિકા એ પ્રથમનાં ચાર પૂર્વોના જ એક ભાગ રૂપે હતી. જો કે હાલમાં દૃષ્ટિવાદ તો વિચ્છેદ પામ્યું છે. તેમ છતાં જ્યાં જ્યાં ચૂલિકા ઉપલબ્ધ છે ત્યાં ત્યાં તે તે પૂજ્ય પુરુષોએ અવર્ણિત વિષયને વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે તેને ચૂલિકારૂપે સ્થાપિત કર્યા હશે એ રીતે પણ ચૂલિકા-ઉદ્ભવના સંબંધમાં વિચારી શકાય.

તથા આ જ વાતને મળતું ઉદાહરણ આચાર્યસૂત્રમાંથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં ૨જા શ્રુતસ્કંધની નિર્યુક્તિ ગાથા - ૨૯૧ તથા તેની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે આચાર્યપ્રકલ્પ (અપરનામ - નિશીથ) નામની પાંચમી ચૂલિકાની રચના (જે નિશીથસૂત્રરૂપે સ્વતન્ત્ર સ્થાન પામેલ છે.) ૯મા પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાદ નામના પૂર્વની ત્રીજી વસ્તુના ૨૦મા આચાર નામના પ્રાભૃતમાંથી કરવામાં આવી છે. એટલે આ

બધાં પ્રમાણોના આધારે એવું કહી શકાય કે તે તે ગ્રંથના કર્તા જ તે તે વિષયને વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે અથવા નવો વિષય ઉમેરવા માટે તેને ચૂલિકારૂપે ગુંથીને સ્થાપિત કરી દેતા હશે.

આ સિવાય દશવૈકાલિકસૂત્રની તિલકાચાર્ય રચિત વૃત્તિમાં બીજી પણ એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જે પ્રાયઃ અન્યત્ર ક્યાંય જોવા મળતો નથી. ત્યાં લખ્યું છે કે યજ્ઞા સાધ્વીજીને ભગવાને કહ્યું કે તમે શુદ્ધ છો, પણ (આવું તમને સંઘે કીધું હોવા છતાં પણ તમે ન માન્યું આ રીતે) સંઘનું અપમાન કરવાથી તમારે ત્યાં રહેલ આચાર્યના મુખથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. જો અમારા વડે પ્રાયશ્ચિત્ત અપાય તો ત્યાં રહેલા મનુષ્યોને શુદ્ધિમાં સંશય થાય ઇત્યાદિ. આમ કહેવા દ્વારા પ્રભુ સ્વયં સંઘનું મહત્ત્વ સ્થાપિત કરે છે આ એક વિશેષ ઘટના છે. ટીકાનો પાઠ -

પરંતુ આ વાતનો ઉલ્લેખ અન્યત્ર છે કે નહીં ખ્યાલ નથી. પણ સંઘ એ પૂજનીય છે અને એનું ગૌરવ સાધુ-સાધ્વીએ પણ અનિવાર્યપણે જાળવવું જ જોઈએ, અન્યથા પ્રાયશ્ચિત્તના ભાગી થવું પડે આટલું તો આ પરથી સ્પષ્ટ ક્લિત થાય છે.

બહુશ્રુત મુનિભગવંતો આ ચર્યા અંગે પોતાનો અભિપ્રાય જાણાવે તેવ નમ્ર વિનંતિ.

આ લેખ વિષયક સામગ્રી સંપાદન કરાવવામાં સહવર્તી મુનિવરોનો સુંદર સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે.

આધારભૂત ગ્રંથ -

૧-૩. દશવૈકાલિકસૂત્રની શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી, શ્રીતિલકાચાર્ય અને શ્રીસુમતિસૂરિજી રચિત વૃત્તિઓ ૪. દશવૈકાલિકસૂત્ર - સં. મધુકર મુનિ ૫. દશવૈકાલિકસૂત્ર એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન - આચાર્ય મહાપ્રજ્ઞ ૬. આચારંગસૂત્રની શ્રીશીલાંકાચાર્ય કૃત વૃત્તિ ૭-૮. આવશ્યકનિર્યુક્તિની શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી, અને શ્રીતિલકાચાર્ય રચિત વૃત્તિઓ ૯-૧૦. ઉપદેશમાલાની દોઢટ્ટી અને કર્ણિકા વૃત્તિઓ ૧૧. ભરતેશ્વર-બાહુબલી-વૃત્તિ ૧૨. પરિશિષ્ટપર્વ ૧૩. નંદીસૂત્ર-ચૂર્ણ ૧૪. યોગશાસ્ત્ર (સ્વોપજ્ઞવ્યાખ્યા-સંયુક્ત)

/ મુનિ શ્રીશીલચન્દ્રવિજયજી (ડહેલાવાળા-સમુદાય)

સંશોધન

183. હસ્તિકર્ણ કે હયકર્ણ?

શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિજી વિરચિત નવ્ય કર્મવિપાક - ગાથા - ૮ ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં અંતદ્વિપોનું વર્ણન અને તેમનાં નામ આવે છે. તેમાં પાંચમી પંક્તિના ૪ દ્વિપોનાં નામ આ પ્રમાણે છે -

પૂર્વોક્તપ્રમાણપદ્મવરવેદિકાવનખંડસમવગૂઢા જમ્બૂદ્વીપવેદિકાતઃ
સપ્તયોજનશતપ્રમાણાન્તરા અશ્વકર્ણ-હયકર્ણા-ઽકર્ણ-કર્ણપ્રાવરણનામાન-
શ્ચત્વારો દ્વીપાઃ॥

પરંતુ આગળ ઉક્તં ચ કહીને તેઓ જે શાસ્ત્રપાઠ આપે છે તેમાં પાંચમી પંક્તિમાં રહેલ દ્વિપોનાં નામ આ પ્રમાણે છે - તત્તો ય અસ્સકન્ના ૧૭, હથ્થિ ૧૮, અકન્ના ય ૧૯, કન્નપાવરણા ૨૦ ।

તો આ પાઠના આધારે ટીકામાં જે હસ્તિકર્ણ ના સ્થાને હયકર્ણ છે, તેને સુધારી શકાય?

/ મુનિ શ્રીનિર્ગ્રન્થચન્દ્રવિજયજી (ડહેલાવાળા-સમુદાય)

* * *

184. તિથ્યોગાવીપઈણાય અંગે કેટલીક વિચારણા

વર્તમાનમાં જુદા-જુદા બાવીસ પ્રકીર્ણકોનાં નામ પ્રાપ્ત થાય છે તે પૈકીનું એક પ્રકીર્ણક એટલે તિથ્યોગાવી, જેનો ઉલ્લેખ વ્યવહારસૂત્રના ભાષ્યમાં સંપ્રાપ્ત થાય છે. તથા શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે પણ ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચયમાં આ પ્રકીર્ણકનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. આના કર્તા જ્ઞાત નથી. આ ગ્રંથનાં ઘણાબધાં વિધાનો અન્ય ગ્રંથો સાથે વિરોધ ઊભો કરે તેવાં છે. તથા આ ગ્રંથનું સંપાદન પ્રાયઃ સૌ પ્રથમ સં. ૧૮૭૫ માં થયું છે.

જેમાં સંપાદક તરીકે બે નામોનો ઉલ્લેખ છે - ૧. મુનિવર શ્રીકલ્યાણવિજયજી
૨. ગજસિંહ રાઠોડ. પરંતુ ગ્રંથ તથા અનુવાદ આદિનું અવલોકન કરતાં અને તેમાં રહેલી
અશુદ્ધિ આદિને જોતાં નિર્વિવાદપણે કહેવાનું મન થઈ જાય કે આ સંપાદન
શ્રીકલ્યાણવિજયજીનું ન જ હોઈ શકે. આ વાતનું વિસ્તારથી સમાધાન-સ્પષ્ટીકરણ
મુનિ શ્રીપુણ્યવિજયજી અને પં. અમૃતલાલ ભોજક દ્વારા સંપાદિત પદ્મણયસુત્તાઈ
ની પ્રસ્તાવનામાં પ્રાપ્ત થાય છે.

નિત્યોગાલીનાં જે વિધાનો વિરોધ ઊભો કરનારાં છે તેને સંક્ષેપમાં અહીં રજૂ
કરાય છે. જે મુખ્યતઃ લોકપ્રકાશ આદિને સામે રાખીને તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે -

* અકર્મભૂમિના કાળ અંગે મતભેદ છે.

* મનુષ્યોનો વૈતાહ્ય પર્વતનાં બિલોમાં વાસ પંચમ આરે કે છટ્ટા આરે?

* યુગલિક મનુષ્ય નવા યુગલને જન્મ ક્યારે આપે - શેષ અલ્પાયુ બાકી હોય
ત્યારે કે આયુષ્યના ૬ મહિના બાકી હોય ત્યારે?

* કુલકરોનાં નામ, ઊંચાઈ, કાળ વગેરે.

* ૧૪ સ્વપ્ન પૈકી ૧૨ મા સ્વપ્ન તરીકે નાગકુમારના પ્રાસાદની ગણતરી.

* ૫૬ દિક્કુમરીઓનાં નામોના ક્રમાદિ.

* જન્માભિષેક માટે પ્રભુને સૌધર્મેન્દ્ર નથી લાવતા, બલ્કે ઈન્દ્રની આજ્ઞાથી
હરિભૈગમેષી દેવ આ કાર્ય કરે છે.

* જન્માભિષેક સંબંધી અન્ય પણ મતાંતરો.

* તીર્થકરોનાં પૂર્વભવ, દીક્ષાકાળ, દીક્ષાતપ, કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિકાળ,
કેવલજ્ઞાન-વૃક્ષ, તે સમયની નિથિ, તે સમયનો તપ, સમવસરણમાં પર્ષદા
બાબત આદિ.

* ગણધરોનાં નામ તેમજ સંખ્યા.

* શિષ્યોનાં નામ, તીર્થકરોનાં આંતરો, તેઓનાં માતા-પિતાની ગતિ, પ્રભુના
નિર્વાણ કલ્યાણકનાં કાળ, નક્ષત્ર, સ્થળ આદિ.

* કલ્કી રાજાનું કથાનક.

* વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ, બળદેવ સંબંધી અનેક મતભેદ.

- * સ્થૂલિભદ્રમુનિનું કથાનક.
- * વિરઘેદ પામેલ વસ્તુઓ.
- * આગળ-પાછળની ગાથાઓ સાથે પણ વિરોધ.
- * ૧૦ અરછેરા દસેય ક્ષેત્રમાં એક સમાનરૂપે.
- * આગામી ૨૪ તીર્થંકર ભગવંતોનું ઊલટા ક્રમે મોક્ષગમન. (અર્થાત્ ગિરનાર પરથી દરેકના મોક્ષગમનનો નિષેધ)
- * શિષ્યોની કુલ સંખ્યા.
- * આ સિવાય અંતિમ શ્રાવિકા, પાંચમા આરાને અંતે વરસાદનો કાળ, તેની સંખ્યા, લોકાંતિક દેવોનાં નામ, ચક્રવર્તી આદિનાં નામ અંગે ભિન્ન પ્રરૂપણા વગેરે.

તિત્થોગાલીપદ્ધણ્યનું જૈન વિશ્વભારતી સંસ્થાન તરફથી પણ પ્રકાશન થયું છે. (સંપાદન અને અનુવાદ - ડૉ. અતુલકુમાર પ્રસાદ સિંહ) પરંતુ એને પણ સ્વીકારતા સંતોષ થાય એમ નથી. કારણ કે તેમણે પૂર્વ સંપાદિત પુસ્તકને સામે રાખીને કામ કર્યું છે. પણ જ્યાં છંદભંગ વગેરે દોષ જણાયો ત્યાં ત્યાં પોતાની રીતે ફેરફાર કરી ક્યાંક ક્યાંક મૂળમાં શબ્દો પણ બદલી દઈને સંપાદન કર્યું છે, જે આપણા માટે કેટલું સ્વીકાર્ય-ગ્રાહ્ય બને તે વિચારણીય છે.

શ્રીપુણ્યવિજયજીએ તો પોતાના ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે – इस प्रकीर्णक में ऐसी बहुत सी बातें हैं जो श्वेताम्बरों को स्वप्न में भी मान्य नहीं हैं और अनुभव से देखा जाय तो उसमें आगमों के नष्ट होने का जो क्रम दिया है वह संगत भी नहीं है। तथा अमृतभाई भोजके પણ પૂર્વ પ્રકાશિત તિત્થોગાલીમાં અનેક ભૂલો બતાવી છે અને ગાથા – ૨૦૮ સુધીના ફેરફારો સ્પષ્ટપણે સૂચિત કર્યા છે. પણ ત્યારપછીનું કાર્ય બાકી રહે છે. તેથી આ ગ્રંથનું પુનઃ સંપાદન-સંશોધન જરૂરી જણાય છે. વિદ્વાન મિત્ર મુનિવરો આ અંગે પોતાનો અભિપ્રાય અવશ્ય જણાવે.

✓ મુનિ શ્રીશીલયન્દ્રવિજયજી, મુનિ શ્રીનિર્ગથયન્દ્રવિજયજી
(ડહેલાવાળા-સમુદાય)

185. कल्याणकविषयकं किञ्चित्

[तीर्थकृतां भगवतां कल्याणक-नक्षत्रविषयकमिदमूहापोहात्मकं चिन्तनं शास्त्र-परम्पराविद्धिर्मुनिजनैर्ध्यानार्हम्। विद्वद्वर्यैराचार्यप्रवरैर्गहनं विमर्शं कृत्वा कृत एष ऊहापोहः। अत्र तत्त्वं तात्पर्यं वा किं स्यात् तत् तु बहुश्रुता एव निश्चिन्वन्तु। एतादृशं गभीरचिन्तनोपेतं लेखं प्रेषयित्वा तैः श्रुतसंविभाग उपकृतोऽस्तीति निश्चप्रचम्। - त्रै.]

चतुर्विंशतेरपि तीर्थकराणां पञ्च पञ्च कल्याणकानि भवन्ति इति तु प्रसिद्धमेव। तानि च कल्याणकानि तत्तन्नक्षत्रसम्बन्धीनि भवन्ति इत्यपि प्रसिद्धमेव। प्रायः सर्वतीर्थकराणां तानि तानि नक्षत्राणि निश्चितानि एव। यथा पार्श्वप्रभोः पञ्चाऽपि कल्याणकानि विशाखानक्षत्रे जातानि। एवं नेमिप्रभोः चित्रानक्षत्रे जातानि। क्वचित् एकं कल्याणकं भिद्यतेऽपि। यथा वर्धमानप्रभोः निर्वाणकल्याणकं स्वातिनक्षत्रे जातम्। अन्यानि सर्वाणि अपि कल्याणकानि उत्तराफाल्गुनीनक्षत्रे जातानि।

वयं प्रायः आ-२५वर्षेभ्यः नक्षत्रसहितानि पञ्चाङ्गानि प्रकाशयामः। तत्र तीर्थकर-कल्याणकानि अपि दीयन्ते। तत्र अस्माभिः दृष्टं यत् अद्याऽपि प्रायः सर्वेषामपि तीर्थकृतां कल्याणकानि तत्तन्नक्षत्रसहितानि भवन्ति। क्वचित् द्वित्र-दिनानाम् अन्तरमपि स्यात्।

परं १२० कल्याणकेषु प्रायः १८ कल्याणकानि तथाविधानि सन्ति, येषु कल्याणकेषु तत्तन्नक्षत्रं सम्भवेदेव न। क्वचित् तु १८० अंशात्मकमपि अन्तरं दृश्यते।

तानि चिन्त्यानि कल्याणकानि इमानि सन्ति -

- १ अजितनाथ-च्यवनं, वै.शु.१३, रोहिणी-नक्षत्रम्
- २ अभिनन्दन-च्यवनं, वै.शु.४, अभिजित्-नक्षत्रम्
- ३ अभिनन्दन-दीक्षा, माघशु.१२, अभिजित्-नक्षत्रम्
- ४ अभिनन्दन-कैवल्यं, पोषशु.१४, अभिजित्-नक्षत्रम्

- ५ सुपार्श्व-च्यवनं, श्रा.ब.८, अनुराधा-नक्षत्रम्
- ६ चन्द्रप्रभ-निर्वाणं, श्रा.ब.१०, श्रवण-नक्षत्रम्
- ७ सुविधि-जन्म, का.ब.५, मूल-नक्षत्रम्
- ८ सुविधि-दीक्षा, का.ब.६, मूल-नक्षत्रम्
- ९ वासुपूज्य-च्यवनं, ज्ये.शु.९, शतभीषा-नक्षत्रम्
- १० वासुपूज्य-निर्वाणं, आषा.शु.१४, भाद्रपद-नक्षत्रम्
- ११ विमलनाथ-च्यवनं, वै.शु.१२, उ.भा.-नक्षत्रम्
- १२ विमलनाथ-निर्वाणं, ज्ये.ब.७, पुष्य-नक्षत्रम्
- १३ अनन्त-जन्म, चै.ब.१३, पुष्य-नक्षत्रम्
- १४ धर्मनाथ-जन्म, माघ.शु.३, पुष्य-नक्षत्रम्
- १५ कुन्धु-दीक्षा, चै.ब.५, कृत्तिका-नक्षत्रम्
- १६ कुन्धु-निर्वाणं, चै.ब.१, कृत्तिका-नक्षत्रम्
- १७ मल्लि-निर्वाणं, फा.शु.१२, भरणी-नक्षत्रम्
- १८ मुनिसुव्रत-दीक्षा, फा.शु.१२, श्रवण-नक्षत्रम्

*

अधुना वयं पश्यामः — इमानि नक्षत्राणि तेषु तेषु दिनेषु कथं न संभवेयुरिति।

१. अजितनाथ-च्यवनं रोहिण्यां जातं वैशाखशुक्लत्रयोदश्याम्। ज्यौतिष-शास्त्र-दृष्ट्या वै.शु.१३ दिने रोहिणीनक्षत्रं कदापि न सम्भवेत्। यतः वैशाखपूर्णिमायां प्रायः विशाखानक्षत्रं भवति। अतः एव तन्मासस्य नाम 'वैशाखः' इति अस्ति। विशाखा-नक्षत्रतः पश्चात्क्रमेण वयं पश्यामः चेत् उ.फा.-चित्रादिनक्षत्राणि सम्भवन्ति, परं न रोहिणी कदापि। रोहिणी-नक्षत्रं प्रायः अक्षयतृतीयायां भवति। किं लेखकस्य लेखन-दोषात् '३' इत्यत्र '१३' इति जातं स्यात्? यद्यपि त्रिषष्टिप्रमुखग्रन्थेषु वै.शु.१३ दिनोल्लेखः एव अस्ति। पूर्वपरम्परातः एव इयं स्वलितिः अनुवर्तमाना स्यादित्यपि सम्भवेत्।

२. अभिनन्दनस्वामिनः मोक्ष-कल्याणकं विहाय सर्वाणि अपि कल्याणकानि अभिजिन्नक्षत्रे जातानि। च्यवनं वै.शु.४ दिने जातम्। अस्मिन् दिने अभिजित्-नक्षत्रं कथमपि न घटेते। आम्, वै.ब.४ दिने अभिजिन्नक्षत्रं संभवति। किमत्र शुक्ल-कृष्णयोः काऽपि अस्तव्यस्तता जाता स्यात्?

३. अभिनन्दन-जिनस्य कैवल्यं पोषशु.१४ दिने अभिजिन्नक्षत्रे जातं तदपि कथं घटेते? यतः पोषपूर्णिमायां प्रायः पुष्यनक्षत्रं भवति। पुष्यनक्षत्राच्च प्राक्तने दिने पुनर्वसुनक्षत्रमेव स्यात्। आम्, पो.ब.१४ दिने अभिजिन्नक्षत्रं सम्भवेत्। किमत्राऽपि शुक्ल-कृष्णयोः अर्दवितर्दत्वं जातं स्यात्?

४. माघशु.१२ दिने अभिनन्दनजिन-दीक्षा जाता अभिजिन्नक्षत्रे तदपि कथम्? यतः माघपूर्णिमायां प्रायः मघानक्षत्रं स्यात्। ततः प्राक्तनानि पुनर्वसु-पुष्य-अश्लेषादीनि नक्षत्राणि सन्ति। अभिजिन्नक्षत्रं तु उत्तराषाढान्ते श्रवणप्रारम्भे च भवति। उ.षा.नक्षत्रं खलु एकविंशतितमम् अस्ति। तन्नाम तद् नक्षत्रं माघब.१२ दिने एव साङ्गत्यं गच्छति। अत्रापि शुक्ल-कृष्णपक्षयोः परिवर्तनं जातं सम्भाव्यते।

५. सुपार्श्वनाथ-च्यवनं श्रा.ब.८ दिने अनुराधा-नक्षत्रे जातम्। इदमपि कथं घटेते? यतः श्रावणपूर्णिमायां प्रायः श्रवणनक्षत्रम् द्वाविंशतितमं भवेत्। अथवा २१तमम् उ.षा.नक्षत्रं २३तमं वा धनिष्ठानक्षत्रं स्यात्। अनुराधा-नक्षत्रं तु सप्तदशम् अस्ति। ततः तत् तु श्रा.शु.९ दिने भवितुम् अर्हेत्। अत्र शुक्ल-कृष्णपक्षयोः वैपरीत्यं जातं स्यादिति शङ्क्यते।

६. चन्द्रप्रभ-निर्वाणं श्रा.ब.७ दिने श्रवणनक्षत्रे जातम्। तदपि विचारणीयमेव अस्ति। यतः तद्दिने कृत्तिकासमीपवर्त्तीनि नक्षत्राणि सम्भाव्यन्ते, न तु श्रवणनक्षत्रम्। यतः श्रवणनक्षत्रं तु श्रावण-पूर्णिमायां [चतुर्दश्यां प्रतिपदि वा] भवति। अतः एव तन्नाम श्रावणमासः अस्ति। अत्र सप्त-दिनानाम् अन्तरम् अस्ति। तच्च कस्मिन्नपि वर्षे कथं संभवेत्? आम्, श्रा.ब.१ दिने तद् घटेते। '१' इत्यस्य लेखनदोषात् '७' इति जातं स्यात्!

७. सुविधि-जन्म का.ब.५ दिने मूलनक्षत्रे जातमिति अपि कथं घटेत? यतः तस्मिन् दिने पुनर्वसु पुष्यनक्षत्रं वा भवेत्। मूलं तु का.शु.५ दिने भवेत्। अत्राऽपि शुक्ल-कृष्णयोः अस्त-व्यस्तता दृश्यते ।

८. सुविधिजिन-दीक्षा-कल्याणकं का.ब.६ दिने मूल-नक्षत्रे जातमस्ति तदपि चिन्त्यमेव। उपर्युक्तप्रकारेण का.शु.६ दिने मूलनक्षत्रं सम्भवेत्। अत्राऽपि शुक्ल-कृष्ण-पक्ष-परिवर्तनं जातं दृश्यते।

९. वासुपूज्यप्रभु-च्यवनं ज्ये.शु.९ दिने शतभीषा-नक्षत्रे जातम्। एतदपि विचारणीयमेव। यतः ज्येष्ठपूर्णिमायां ज्येष्ठानक्षत्रं तत्समीपवर्तीनि वा नक्षत्राणि भवन्ति। ज्येष्ठानक्षत्रम् अष्टादशम् अस्ति। ज्येष्ठशुक्लनवम्यां तु द्वादशं नक्षत्रं (उ.फा.) सम्भवति। ज्ये.ब.९ दिने शतभीषा-नक्षत्रं सम्भवेत्। अत्राऽपि शुक्ल-कृष्णपक्षयोः अस्तव्यस्तत्वं जातं स्यादिति सम्भाव्यते।

१०. वासुपूज्यजिन-निर्वाण-कल्याणकम् आषा.शु.१४ दिने उ.भा.नक्षत्रे जातम्। तदपि कथं घटेत? एतदपि चिन्त्यमेव। यतः आषाढपूर्णिमायां पू.षा. उ.षा. वा नक्षत्राणि स्युः। चतुर्दश्यां च तत्प्राक्तनं मूलनक्षत्रं स्यात्। उ.भा.नक्षत्रं तु पञ्चसु दिनेषु अतीतेषु तन्नाम आषा.ब.५ दिने ६ दिने वा एव स्यात्। अत्राऽपि किञ्चिद् अर्दवितर्दत्वं सम्भाव्यते।

[अत्र उ.षा.नक्षत्रस्य स्थाने प्रमादाद् उ.भा.नक्षत्रं लिखितं स्यादिति कल्पनमपि न शक्यम्। यतः आषाढपूर्णिमातः पूर्वम् उ.भा.नक्षत्रं न सम्भवेदेव।]

११. विमलजिन-च्यवनं वै.शु.१२ दिने उ.भा.नक्षत्रे जातमस्ति। एतदपि कथं घटेत? यतः तस्मिन् दिने हस्तनक्षत्रं तत्समीपवर्तीनि वा नक्षत्राणि स्युः। उ.भा.नक्षत्रं तु विशाखानक्षत्रात् परम् एव। तन्नाम वैशाख-पूर्णिमानन्तरमेव दशसु दिनेषु अतीतेषु एव तत् नक्षत्रं सम्भवेत्। आम्र, चै.कृ.१२ दिने उ.भा.नक्षत्रं सम्भवति। अत्रापि शुक्ल-कृष्णयोः विपर्यासः जातः स्यादिति विलोक्यते।

१२. विमलजिन-निर्वाणं ज्ये.ब.७ दिने पुष्यनक्षत्रे जातमस्ति। ज्ये.शु.७ दिने पुष्यनक्षत्रं क्वचित् घटेताऽपि, परं ज्येष्ठकृष्णसप्तम्यां सम्भवेदेव न। अत्राऽपि शुक्ल-कृष्ण-पक्षयोः विपरीतत्वं जातं स्यादिति संभाव्यते। भवन्तोऽपि विलोकयन्तु। कस्मिन्नपि वर्षे ज्येष्ठबहुलपक्षे पुष्यनक्षत्रं नैव दृग्गोचरीभविष्यति। यतः ज्येष्ठपूर्णिमायां ज्येष्ठानक्षत्रं स्यात्। ज्येष्ठानक्षत्रं च अष्टादशम् अस्ति। पुष्यनक्षत्रं च अष्टमम् अस्ति। अतः तदवस्थितिः ज्येष्ठशुक्लपक्षे एव घटेत्, न कृष्णपक्षे।

१३. अनन्तजिन-जन्म-कल्याणकं चै.ब.१३ दिने पुष्यनक्षत्रे जातमस्ति। अत्रापि तदेव असाङ्गत्यमस्ति। चैत्रपूर्णिमायां चित्रानक्षत्रं भवेत्। चित्रानक्षत्रं च चतुर्दशम् अस्ति। पुष्यनक्षत्रं च अष्टमम् अस्ति। अतः चैत्रशुक्ल९ दिनसमीपवर्तिषु दिनेषु पुष्यनक्षत्रावस्थानं साङ्गत्यं गच्छेत्। पोषमासानन्तरम् आ-आषाढमासं (आ मर्यादायाम्। तन्नाम ज्येष्ठमासं यावदेव) केषुचिदपि मासेषु शुक्लपक्षे पुष्यनक्षत्रं न भवेदेव। एवम् आषाढमासतः आ-पोषमासं विपरीतक्रमेण ज्ञेयम्। तेषु षट्सु मासेषु कृष्णपक्षेषु एव पुष्यनक्षत्रं संभवेत्, न शुक्लपक्षेषु। आम्, आषाढमासारम्भे तत्पूर्णाहुतौ च एकस्मिन्नेव मासे द्विः पुष्यनक्षत्रं भवति। एवं सर्वाणि अपि नक्षत्राणि निश्चितानि एव भवन्ति। अतः चै.ब.१३ दिने पुष्यनक्षत्रावस्थानं कथमपि न घटेत्। आम्, चै.शु.१३ दिने तत्समीपावस्थानं भवेत्। परं सामान्यरूपेण चैत्रशुक्ल-नवम्यां पुष्यनक्षत्रं भवति।

१४. धर्मजिन-जन्म-कल्याणकं माघशु.३ दिने पुष्यनक्षत्रे जातमस्तीति दर्शयते। एतदपि कुतः घटेत्? यतः माघपूर्णिमायां मघानक्षत्रं प्रायः भवेत्। तच्च दशमं नक्षत्रमस्ति। इदं पुष्यनक्षत्रं च अष्टमम् अस्ति। अतः माघशुक्ल१३ दिने पुष्यनक्षत्रं स्यात्। अत्राऽपि लेखकदोषात् '१३' इतिस्थाने '३' इति जातं स्यात् '१' इति च लुप्तं जातं स्यात् तेन अयं दोषोद्भवः संभाव्यते।

१५. कुन्थुनाथ-दीक्षा-कल्याणकं चै.ब.५ दिने कृत्तिकानक्षत्रे जातमिति दृश्यते। परमेतदपि कथं घटेत? यतः चैत्रपूर्णिमायां चित्रानक्षत्रं स्यात्। तच्च चतुर्दशमस्ति। कृत्तिका च तृतीयं नक्षत्रमस्ति। चै.ब.५ दिने तु मूलनक्षत्रं स्यात्। आम्, चै.शु.५ दिने कृत्तिकानक्षत्रं कामं सम्भवेत्। अत्राऽपि शुक्ल-कृष्णपक्षयोः वैपरीत्यं लक्ष्यते।

१६. कुन्थुनाथ-निर्वाणं चै.ब.१ दिने कृत्तिका-नक्षत्रे जातम्। अत्राऽपि शुक्ल-कृष्णपक्षयोः विपर्ययः सम्भाव्यते। यतः वै.शु.१ दिने कृत्तिका-नक्षत्रं सम्भवति, परं चै.ब.१ दिने न कदापि। चैत्र-पूर्णिमायां चित्रानक्षत्रं सामान्यरूपेण भवति। तदनन्तरदिने स्वाति-विशाखादि-नक्षत्राणि स्युः, न कृत्तिका।

१७. मल्लिजिन-निर्वाण-कल्याणकं फा.शु.१२ दिने भरणीनक्षत्रे जातम्। अत्राऽपि '१२' स्थाने '२' इति स्यात् चेत् कथञ्चित् घटेताऽपि। यतः फा.शु.२ दिने कथञ्चित् भरणी-नक्षत्रं सम्भवति। किम् अयमपि लेखनोद्धवः दोषः स्यात्? फा.शु.१२ दिने पुनर्वसु-पुष्या-ऽश्लेषा-नक्षत्राणि सम्भवन्ति, परं न अश्विनीनक्षत्रम्। यतः फाल्गुनपूर्णिमायां पू.फा. उ.फा. वा नक्षत्राणि स्युः। ते च एकादशं द्वादशं च वर्तेते। इदम् भरणी-नक्षत्रं तु द्वितीयमेव।

१८. मुनिसुव्रतजिन-दीक्षा-कल्याणकं फा.शु.१२ दिने श्रवणनक्षत्रे दृश्यते। परं फा.शु.१२ दिने कस्मिन्नपि वर्षे श्रवणनक्षत्रं घटेत एव न। आम्, फा.ब.१२ दिने श्रवण-नक्षत्रं घटेत। अत्रापि शुक्ल-कृष्णपक्षयोः विपर्ययः ईक्ष्यते।

*

इदम् अस्मदीय-निरीक्षणं विदुषां समक्षम् उपस्थाप्यते। प्राचीनतम-ताडपत्रादिग्रन्थेषु क्वचित् कल्याणक-दिनानि शुद्धरूपेण प्राप्यरेन् अपि।

[तत्र तत्र जिनचैत्येष्वपि शिलोत्कीर्णानि प्राचीनानि कल्याणक-पट्टानि दृश्यन्ते। तादृशस्थैकस्य छायाचित्रमप्यस्मिन्नङ्के पृष्ठभागे प्रकाशितं वर्तते। तेषा-मप्युपयोगो भवितुमर्हति।]

કેચિદ્ બ્રૂયુઃ – અત્ર કિમપિ સંશોધનમ્ આવશ્યકં નાસ્તિ। સર્વં સુસ્થમેવ। પ્રાચીનજૈનપદ્માદ્ગં તુ અધુના વિચ્છિન્નમેવ। તત્પદ્માદ્ગે इदं सर्वं घटेताऽपि। અત્ર વયં બ્રૂમઃ યત્ ૧૨૦ કલ્યાણકેષુ ૧૦૨ કલ્યાણકાનિ અધુનાઽપિ નક્ષત્રૈઃ સહ સંવદન્તિ એવ। કેવલમ્ ૧૮ કલ્યાણકાનામેવ અયં પ્રશ્નઃ। તત્રાઽપિ બહુધા શુક્લ-કૃષ્ણ-પક્ષયોઃ વિપર્યયઃ એવ અસ્તિ। ક્વચિત્ ૧૦ દિનાનામ્ અન્તરમપિ અસ્તિ। યત્ર ૧૦ દિનાનામ્ અન્તરમસ્તિ તત્ર અઙ્ક-સ્ખલિતિઃ દૃશ્યતે। યથા ‘૧૩’ इत्यस्य ‘३’ इति जातं प्रतीयते। અથવા વિદ્વાંસઃ એવ અત્ર પ્રમાણમ્। અસ્માભિઃ કેવલં વિચારણાર્થમિદમ્ ઉપન્યસ્તમસ્તિ, અન્યે અન્તર્વાણયઃ અત્ર કિં પશ્યન્તિ?

/ શ્રીવિજયમુક્તિચન્દ્ર-મુનિચન્દ્રસૂરયઃ (શ્રીકલાપૂર્ણસૂરિ-સમુદાયસત્કાઃ)

* * *

186. સિદ્ધહેમ તથા પાણિનીય વ્યાકરણના સમાસ-સંબંધી કેટલાક મતાંતરો

૧. દેવાનન્દા પ્રભું નત્વર્ષભદત્તસ્ય પૃષ્ઠતઃ।

શુશ્રૂષમાણોઽર્ધ્વજ્ઞાઽસ્થાદાનન્દવિકચાનના ॥ (ત્રિપીઠિ૦ – ૧૦.૮.૬)

ઊર્ધ્વજ્ઞા પ્રયોગ પાણિનીય મતે માન્ય નથી. પાણિનીય વ્યાકરણમાં પ્રસંખ્યાં જાનુનોર્જુઃ (પ.૪.૧૨૮) સૂત્ર દ્વારા પ્ર અને સમ્ પૂર્વક જાનુ શબ્દનો જુ આદેશ કર્યો છે અને ઊર્ધ્વાદ્વિભાષા (પ.૪.૧૩૦) દ્વારા ઊર્ધ્વ પૂર્વક જાનુ શબ્દનો જુ આદેશ વિકલ્પે કદ્યો છે. જ્યારે હૈમ વ્યાકરણમાં આ ત્રણે સ્થાને વિકલ્પથી જ આદેશ પાણ કદ્યો છે. સં-પ્રાજ્ઞાનોર્જુ-જૌ (૭.૩.૧૫૫) વોદ્વાત્ (૭.૩.૧૫૬). જેથી પાણિનીય મતે પ્રગતે જાનુની યસ્ય સ પ્રજુઃ તે જ રીતે સજુઃ, ઊર્ધ્વજુઃ, ઊર્ધ્વજાનુઃ આદિ રૂપો થાય છે. જ્યારે હેમચન્દ્રાચાર્ય ભગવંતના મતે તે ઉપરાંત પ્રજઃ, સજ્ઞઃ, ઊર્ધ્વજઃ આદિની સિદ્ધિ અધિક થશે.

૨. પાણિનીય મતે નિત્યમસિચ્ પ્રજામેધયો: (પ.૪.૧૨૪) દ્વારા નજ્, દુર્ અને સુ સાથે પ્રજા અને મેધા શબ્દના બહુવ્રીહિ સમાસમાં અસિચ્ પ્રત્યય થાય છે, જેથી અપ્રજસ્, અમેધસ્ આદિ શબ્દો બનશે. જ્યારે હૈમ વ્યાકરણમાં મેધા શબ્દની પૂર્વે અલ્પ કે મન્દ હોય તો પણ બહુવ્રીહિ સમાસમાં અસિચ્ પ્રત્યય થાય છે. જેથી અલ્પમેધસ્ અને મન્દમેધસ્ શબ્દો નિષ્પન્ન થશે. મન્દાઽલ્પાઽઽ મેધાયાઃ (૭.૩.૧૩૮)

૩. પાણિનીય વ્યાકરણમાં અલ્પાઽઽયાયામ્ (પ.૪.૧૩૬) સૂત્ર દ્વારા ગંધનું અલ્પ કથન હોય તો તેનો ઇકારાન્ત આદેશ થાય છે, જેથી સૂપસ્ય ગન્ધો લેશો યસ્મિન્ તત્ સૂપગન્ધિ આદિની સિદ્ધિ થશે. તે જ રીતે ઉપમાનાઽઽ (પ.૪.૧૩૭) સૂત્ર દ્વારા પદ્મસ્યેવ ગન્ધોઽસ્ય પદ્મગન્ધિ આદિ સિદ્ધિ થશે. જ્યારે હૈમ વ્યાકરણમાં વાઽલ્પે (૭.૩.૧૪૬) અને વોપમાનાત્ (૭.૩.૧૪૭) દ્વારા વિકલ્પે ઇકારાન્ત આદેશ થાય છે, જેથી સૂપગન્ધિ અને પદ્મગન્ધિ ની જેમ સૂપગન્ધમ્ અને પદ્મગન્ધમ્ આદિ પણ સિદ્ધિ થશે.

૪. પાણિનીય મતે વેર્ગો વક્તવ્યઃ અને ધ્યશ્ચ વાર્તિક દ્વારા વિગતા નાસિકા યસ્ય વિગ્રઃ, વિધ્યઃ એમ બે રૂપો સિદ્ધિ થાય છે. જ્યારે હૈમ વ્યાકરણમાં વેઃ ખુ-ખ-ગ્રમ્ (૭.૩.૧૬૩) દ્વારા વિગ્રઃ, વિઘ્રઃ અને વિઘુઃ એમ ત્રણ રૂપો સિદ્ધિ થાય છે, જેમાં વિધ્યઃ નો સમાવેશ થયો નથી. (એવું બની શકે કે હૈમચંદ્રાચાર્યના સમયમાં ધ્યશ્ચ વાર્તિક ન હોય. કારણકે પાણિનીય કાશિકાવૃત્તિ તથા તેની ટીકા અને ન્યાસમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ નથી.)

૫. હૈમ વ્યાકરણમાં વાઽગ્રાન્ત-શુદ્ધ-શુભ્ર-વૃષ-વરાહા-ઽહિ-મૂષિક-શિખરાત્ (૭.૩.૧૫૪) સૂત્ર દ્વારા આ શબ્દોથી પરમાં આવેલ દન્ત નો બહુવ્રીહિ સમાસમાં દત્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. જેમાંથી પાણિનીય વ્યાકરણમાં અહિ, મૂષિક અને શિખર શબ્દોનો અભાવ છે.

૬. પાણિનીય વ્યાકરણમાં સંખ્યાવ્યયાસન્નાદૂરાધિકસંખ્યાઃ સંખ્યેયે (૨.૨.૨૫) સૂત્ર દ્વારા સંખ્યાવાચક સાથે અવ્યયાદિના સમાસ થાય છે. તેમાં અવ્યય, આસન્ન, દૂર, અધિક અને સંખ્યાઓનો સમાવેશ છે. જ્યારે હૈમ વ્યાકરણમાં અધ્યર્ધ

અને અર્ધ પૂર્વમાં હોય તેવાં પૂરણાન્ત નામોનો પણ સમાવેશ છે. જેથી અધ્યર્ધવિંશાઃ આદિની સિદ્ધિ પાણિનીય મતે થશે નહીં.

૭. પાણિનીય સૂત્ર દ્વન્તરુપસર્ગેભ્યોઽત્ ઈત્ (૬.૩.૮૭) દ્વારા દ્વિ, અન્તર્ તથા ઉપસર્ગોથી પરમાં આવેલ અપ્ ના અ નો ઈ થાય છે. અવર્ણાન્તાદ્વા વાર્તિક દ્વારા અવર્ણાન્ત ઉપસર્ગોમાં તેનો વિકલ્પ થાય છે. જેથી પ્રગતાઃ આપઃ યસ્મિન્ પ્રેપમ્, પ્રાપમ્ તે જ રીતે પરેપમ્, પરાપમ્ આદિ નિષ્પન્ન થશે. જ્યારે હૈમ વ્યાકરણમાં દ્વન્તરનવર્ણોપસર્ગાદિપ્ ઈપ્ (૩.૨.૧૦૮) દ્વારા ક્ત પ્રાપમ્ અને પરાપમ્ રૂપોની જ સિદ્ધિ થશે. (અહીં પણ સિદ્ધાંતકૌમુદીમાં અવર્ણાન્તાદ્વા વાર્તિક નોંધાયું છે, જ્યારે કાશિકા તથા તે સંબંધી ગ્રંથોમાં ઈત્વમનવર્ણાદિતિ વક્તવ્યમ્ વાર્તિક નોંધાયું છે. જેથી કાશિકાના આધારે પણ પરેપમ્ અને પ્રેપમ્ ની સિદ્ધિ થતી નથી. તેના આધાર પર જ હેમચંદ્રાચાર્યે આ બે રૂપો ન નોંધ્યાં હોય એવું બની શકે.)

૮. હૈમ મતે ઇચ્યસ્વરે દીર્ઘ આઞ્ચ (૩.૨.૭૨) સૂત્ર દ્વારા ઇજ્ અંતવાળા પૂર્વપદને દીર્ઘ અને આત્વ થાય છે. જેથી મુષ્ટીમુષ્ટિ, મુષ્ટામુષ્ટિ, બાહ્વાહવિ, બાહાબાહવિ એમ બે-બે રૂપો નિષ્પન્ન થાય છે. જ્યારે પાણિનીય મતે અન્યેષામપિ દૃશ્યતે (૬.૩.૧૩૭) દ્વારા ક્ત દીર્ઘત્વ જ થાય છે. જેથી મુષ્ટામુષ્ટિ, બાહાબાહવિ આદિની સિદ્ધિ થશે નહીં.

૯. પાણિનીય સૂત્ર ઝગિતશ્ચ (૬.૩.૪૫) દ્વારા ઝગિત્ થી પરના નદીસંજ્ઞક શબ્દનો હ્રસ્વ વિકલ્પે થાય છે. જો તરપ્, તમપ્, રૂપ, કલ્પ વગેરે પ્રત્યયો તથા ચેલઙ્, બ્રુવ, ગોત્ર, મત, હત વગેરે ઉત્તર પદમાં હોય તો. જેથી ભાવ્યકાસ્ના મતે વિદુષિતરા એ પ્રમાણે હ્રસ્વરૂપ અને જ્યારે હ્રસ્વ નહીં થાય ત્યારે વિદુષી શબ્દને તસિલાદિષ્વાકૃત્વસુચઃ (૬.૩.૩૫) સૂત્ર દ્વારા પુંવદ્ભાવ થઈ વિદ્વત્તરા રૂપ થશે. આ મતને જ સિદ્ધાંતકૌમુદી તથા તેના ટીકાગ્રંથો અનુસર્યા છે. જ્યારે કાશિકા વૃત્તિ અહીં મૂળ રૂપ તરીકે વિદુષીતરા એમ અધિક કહે છે, જેથી તેના મતે ત્રણ રૂપ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય પણ આ મતને જ અનુસર્યા છે. ઋદુદિત્ તર-તમ-રૂપ-કલ્પ-બ્રુવ-ચેલઙ્-ગોત્ર-મત-હતે વા હ્રસ્વશ્ચ (૩.૨.૬૩)

૧૦. પાણિનીય સૂત્ર કવં ચોષ્ણે (૬.૩.૧૦૭) દ્વારા ઉષ્ણ પદ ઉત્તરપદમાં હોતે છતે કુ નો કવ વિકલ્પે થાય છે. જેથી કવોષ્ણમ્, કોષ્ણમ્, કદુષ્ણમ્ એમ ત્રણ રૂપો સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે હૈમ વ્યાકરણમાં કા-કવૌ વોષ્ણે (૩.૨.૧૩૭) ની બૃહદ્વૃત્તિમાં અન્યોના મતે અગ્નિ ઉત્તરપદમાં રહેતાં પણ આ આદેશો થાય છે તેમ જાણાવ્યું છે. જેથી કવાગ્નિઃ, કાગ્નિઃ, કદગ્નિઃ એમ ત્રણ રૂપોની સિદ્ધિ થશે.

／ મુનિ શ્રીસૌમ્યચન્દ્રવિજયજી (શ્રીનેમિસૂરિજી-સમુદાય)

* * *

187. સિદ્ધહૈમ તથા પાણિનીય ના સમાસ-વિગ્રહમાં ભિન્નતા

૧) આસન્નવિંશાઃ નો વિગ્રહ ભાષ્યકાર તથા તેના પરવર્તી પાણિનીય વૈયાકરણીઓએ વિંશતેઃ આસન્નાઃ કર્યો છે. જ્યારે હૈમ વ્યાકરણમાં આસન્નાઃ વિંશતિઃ યેષાં તે કર્યો છે. માટે પાણિનીય મતે વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ અને હૈમ મતે સમાનાધિકરણ બહુવ્રીહિ થશે. તાત્પર્ય તો સમાન જ રહે છે.

૨) દળૈશ્ચ દળૈશ્ચ પ્રહૃત્યેદં યુદ્ધં પ્રવૃત્તં ઇતિ દળ્ઙાદળ્ઙિ આ સમાસ હૈમ મતે અવ્યયીભાવ જ થાય છે. તત્રાઽઽદાય મિથસ્તેન પ્રહૃત્યેતિ સરૂપેણ યુદ્ધેઽવ્યયીભાવઃ (૩.૧.૨૬) જ્યારે પાણિનીય મતે તત્ર તેનેદમિતિ સરૂપે (૨.૨.૨૭) સૂત્ર દ્વારા બહુવ્રીહિ સમાસ કરી અવ્યય કરવા માટે અવ્યયીભાવ પ્રકરણ અંતર્ગત તિષ્ઠદ્ગુપ્રભૃતિનિ ચ (૨.૧.૧૭) નો જ આધાર રાખ્યો છે.

૩) હૈમ વ્યાકરણમાં જરે-મધ્યે-ઝ્રે-ઽન્તઃ ષષ્ઠ્યા વા (૩.૧.૩૦) દ્વારા અન્તર્ગિરમ્, ગિર્યન્તઃ સમાસ સિદ્ધ કર્યા છે, જેનો વિગ્રહ ગિરેઃ અન્તઃ એ પ્રમાણે સમાન જ કર્યો છે. જ્યારે પાણિનીય મતે અન્તર્ગિરમ્ ની સિદ્ધિમાં ગિરૌ ઇતિ એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરી અવ્યયં વિભક્તિ• (૨.૧.૬) સૂત્ર દ્વારા સમાસ કર્યો છે. સપ્તમી તત્પુરુષ કરતાં ગિરૌ અન્તઃ વિગ્રહ થાય છે.

／ મુનિ શ્રીસૌમ્યચન્દ્રવિજયજી (શ્રીનેમિસૂરિજી-સમુદાય)

188. જિનવરભવનાનાં ભાવતોઽહં(ઽર્ચા?) નમામિ

હમણાં એક ચર્ચા એવી વહેતી થઈ છે કે સકલાર્હત્-સ્તોત્રમાં અવનિતલગતાનાં... એ શ્લોકમાં જિનવરભવનાનાં ભાવતોઽહં નમામિ એ પદમાં અહં ની જગ્યાએ અર્ચા પ્રયોગ હોવો જોઈએ. કારણમાં... નમામિ સકર્મક ક્રિયાપદ છે. એટલે અન્વય માટે આ શ્લોકમાં કોઈક કર્મની હાજરી જરૂરી છે. હવે આખા શ્લોકમાં ભાવતોઽહં નમામિ સિવાયનાં બધાં પદો પષ્ટ્યન્ત છે, કર્મ તો છે જ નહીં. તો નમામિ નું કર્મ લાવવું ક્યાંથી? વળી, નમામિ લખ્યા પછી અહં ન લખીએ તો ચાલે જ. તો અહં ની જગ્યાએ કોઈ કર્મવાચક શબ્દ ગોઠવી શકાય. અને સમસ્યા સુલટાવી શકાય.

બીજી તરફ, ખરેખર કોઈક હસ્તપ્રતમાં (સંભવતઃ ૧૬-૧૭ શતકની) ભાવતોઽર્ચા નમામિ એવો પાઠ મળે જ છે. એમાં અહં ના સ્થાને અર્ચા (-પ્રતિમા) એવો કર્મપ્રયોગ છે. આનો અર્થ એ થાય કે જિનવરનાં ભવનોની પ્રતિમાને નમું છું. આ પાઠ પરથી પૂર્વોક્ત વિચારણા પ્રમાણિત થાય છે.

આમ તો, અહં ના સ્થાને અર્ચા પાઠ સ્વીકારવામાં કોઈ આપત્તિ હોવી જોઈએ નહીં. અને ઘણા લોકો એ પાઠ સ્વીકારી પણ ચૂક્યા હશે. પરંતુ કર્તાએ પોતે અત્રે કયો પ્રયોગ કર્યો હશે તે વિચારીએ તો અર્ચા કરતાં અહં જ વધારે સંભવિત જણાય છે. કારણ કે, સંશોધનક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનાર વ્યક્તિને ખ્યાલ હોય જ કે વાસ્તવમાં સાચા હોય પણ પહેલી નજરે ખોટા જણાતા પાઠોને ક્યારેક ને ક્યારેક સુધારવા માટે પ્રયાસ થતો જ હોય છે. અને એને પરિણામે સંગત કે અસંગત નવા પાઠો જન્મ લેતા હોય છે. હવે હસ્તપ્રતોમાં બે પાઠ જડે, જેમાં એક દેખીતી રીતે સાચો જણાતો હોય, અને બીજો સાચો હોવા છતાં પહેલી નજરે સાચો ન લાગતો હોય, તો આપણું મન પહેલા પાઠ તરફ જ વધારે ઢળશે. આ એક તદ્દન સ્વાભાવિક વાત છે, પણ સંશોધનક્ષેત્રનું એક ભયસ્થાન છે.

એક ઉદાહરણ લઈએ - શાંતસુધારસકાવ્યમાં ૧૬ મી ભાવનામાં તે... યદિ પીયન્તે મૂત્રં આવો એક પ્રયોગ છે. આમાં ચોથા ગણના આત્મનેપદી પી ધાતુનો કર્તરિ

વર્ત. ત્રી.પુ. બ.વ. પ્રયોગ છે. હવે આપણે સામાન્ય રીતે પા પ્રથમ ગણ પરસ્મૈપદીના પિબન્તિ જેવા કર્તરિ પ્રયોગો અને પીયતે જેવા કર્મણિ પ્રયોગોથી જ વધુ પરિચિત હોઈએ. ચોથા ગણમાં પણ આત્મનેપદી પી ધાતુ છે તેનો સામાન્યતઃ ખ્યાલ ન હોય. એટલે કોઈક વિદ્વાને સુધારી દીધું - તે... યદિ પિબન્તિ મૂત્રં. આમાં બે માત્રા ઓછી થવાથી લય તો તૂટે જ છે. પણ કર્તાએ કરેલા સાચા પ્રયોગને ખોટી રીતે બદલી નાખવાનો દોષ પણ લાગે છે.

એ જ રીતે જિનવરભવનાનાં ભાવતોઽહં નમામિ માં શેષે (હેમ - ૨.૨.૮૧) સૂત્રથી કર્મકારકમાં પણ પછી વિભક્તિ થવી શક્ય છે જ. અન્નં દેહિ ના સ્થાને અન્નસ્ય દેહિ જેવા પ્રયોગો સંસ્કૃતમાં માન્ય છે જ. અને આવા પ્રયોગોમાં પછી વિભક્તિ હોવા છતાં અર્થ તો કર્મપરક જ કરવાનો હોય છે. તેથી અત્રે અર્થ એવો જ થશે કે 'જિનેશ્વરોનાં ભવનોને હું નમું છું' (ળમો ચઢવીસાણ તિત્થયરાળં ની જેમ). તેથી અત્રે વ્યાકરણવિષયક કોઈ અસંગતિ નથી કે જેના લીધે અહં ને બદલીને અર્ચાં કરવું પડે. પરંતુ, પૂર્વે કહ્યું તેમ, સામાન્ય સંસ્કૃતજ્ઞને આવી રીતે કર્મકારકમાં પણ પછી વિભક્તિના પ્રયોગનો ખ્યાલ ન હોય, તેથી કોઈક સંશોધકે શુદ્ધીકરણનો લાભ લીધો હશે! અને પાછળથી એ શુદ્ધીકૃત પાઠ સ્વીકૃત પણ બન્યો હશે. પણ તેથી આપણે કર્તાના મૂળપાઠને છોડી દેવાની આવશ્યકતા ખરી?

／ ત્રૈ.

શ્રુતસંવિભાગ-પરિવાર સાથે સંબંધિત સમુદાયોના અમુક નાના સાધુઓ પાસેથી આ પરિપત્ર ન મળતું હોવાની ફરિયાદ ઘણીવાર આવે છે. આ પરિપત્રે સ્વીકારેલી નીતિ-અનુસાર ગ્રુપદીઠ એક વ્યવસ્થાપક મુનિવરને જ આની એક નકલ મોકલવામાં આવે છે. ત્યારપછી પોતાના ગ્રુપના રસ અને યોગ્યતા ધરાવતા મુનિવરો સુધી તે પહોંચાડવાની જવાબદારી તે મુનિવરની જ રહે છે. મિત્ર મુનિવરોને નમ્ર વિનંતિ કે પોતાની આ જવાબદારી વ્યવસ્થિતરૂપે સંભાળે. આપણી ઉપેક્ષાવૃત્તિને લીધે અન્ય ભગવંતોને આવી સરસ પ્રવૃત્તિથી વંચિત રહેવું પડે તે કેમ ચાલે?

इदमत्र चिन्त्यम्...

189. દ્વાદશાંગીની નિત્યાનિત્યતા

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૧ અંતર્ગત લેખ ક્રમાંક - ૧૦૮ માં એમ જણાવવામાં આવેલ કે દ્વાદશાંગી શબ્દ અને અર્થની રચના વડે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં નિત્ય છે - આ પ્રમાણે સૂત્રકૃતાંગસૂત્રની શ્રીશીલાકાચાર્ય કૃત ટીકામાં ઉલ્લેખ છે. મૂળ પાઠ - દ્વાદશાઙ્ગી શબ્દાર્થરચનાદ્વારેણ વિદેહેષુ નિત્યા... વગેરે

આના પરથી એમ ફલિત થાય છે કે મહાવિદેહમાં દ્વાદશાંગીની ક્યારેય રચના થતી નથી. અર્થાત્ વેદના અપૌરુષેયત્વ જેવી સ્થિતિ દ્વાદશાંગીની પણ માની લેવી પડે. એટલે દરેક તીર્થંકરના સમયે ગણધરોનાં મુખથી અનુત્પન્નસ્થિરૈક-સ્વભાવવાળા અનાદિસિદ્ધ એવા શબ્દોની જ રચના પ્રસ્ફુટિત થાય એમ માનવું પડે જે સંમત કે સંગત નથી જણાતું.

આ વિષયને શ્રીનંદીસૂત્રની ચૂર્ણિ અને ટીકા - બન્નેમાં સરસ રીતે સમજાવવામાં આવ્યો છે, જેનો સાર અહીં રજૂ કરું છું -

“દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતજ્ઞાન ચાર પ્રકારે છે - દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના ભેદથી. તેમાં દ્રવ્યથી એક પુરુષને આશ્રયીને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયે છતે અથવા તે જીવ જ્યારે શ્રુતનો પ્રથમ પાઠ ગ્રહણ કરે ત્યારે આદિ અને પુનઃ તે જીવ મિથ્યાત્વને પામે અથવા તેનું શ્રુત સર્વથા નષ્ટ થયે છતે સાન્ત. અર્થાત્ એક પુરુષને આશ્રયીને દ્રવ્યથી દ્વાદશાંગી સાદિ-સાન્ત ભાંગે છે, અને ત્રિકાળવર્તી એવા ઘણા પુરુષોને આશ્રયીને તે જ દ્વાદશાંગી સન્તાનથી પ્રવૃત્ત હોવાથી (કાળની જેમ) દ્રવ્યથી અનાદિ અનંત છે.

ક્ષેત્રથી પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરવતને આશ્રયીને દ્વાદશાંગી સાદિ-સાન્ત છે. કારણ કે ત્યાં અવસર્પિણીના ૩ જ આરાને અંતે અને ઉત્સર્પિણીના ૪થા આરાના પ્રારંભે શ્રુતની સાદિ થાય છે અને એકાન્ત દુઃષમ યા એકાન્ત સુષમ કાળે શ્રુતનો અભાવ હોવાથી શ્રુતનો અંત થાય છે. તથા ક્ષેત્રથી મહાવિદેહને આશ્રયીને પ્રવાહની અપેક્ષાએ તીર્થંકરોનો ક્યારેય અભાવ ન હોવાથી ત્યાં શ્રુત અનાદિ-અનંત ભાંગે રહેલું છે.

કાળથી અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણીને આશ્રયીને શ્રુતરૂપ દ્વાદશાંગી સાદિ-સાંત અને નોઅવસર્પિણી-નોઉત્સર્પિણીને (-મહાવિદેહ) આશ્રયી અનાદિ-અનંત ભાંગે છે.

ભાવથી જિનેશ્વરોએ કથન કરેલા ભાવો ને પ્રજ્ઞાપકની અપેક્ષાએ તે તે કાળે પ્રજ્ઞાપકના ઉપયોગવિશેષ, સ્વરવિશેષ ઇત્યાદિને આશ્રયીને ઉપયોગ વગેરેનું પ્રતિસમયે પરાવર્તમાનપાણું હોવાથી શ્રુત સાદિ-સાંત છે, અને ક્ષાયોપશમિકભાવને આશ્રયી પ્રવાહની અપેક્ષાએ દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતજ્ઞાન અનાદિ-અનંત ભાંગે સ્થિત છે.”

એટલે નંદીસૂત્રના આ કથનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શબ્દની રચના વડે દ્વાદશાંગીની નિત્યતા મહાવિદેહમાં પણ ઘટતી નથી. તેમ છતાં ટીકામાં જે શબ્દાર્થ-રચનાદ્વારેણ... શબ્દો પ્રયોજ્યા છે તેમાં રચના શબ્દને દૂર કરીને અર્થ કરવામાં આવે તો અપૌરુષેયત્વની આપત્તિ પણ ટળી જાય. અથવા તો ટીકાના શબ્દોને યથાવત્ રાખી અન્ય કોઈ રીતે આ પાઠની સંગતિ થાય ખરી? આ અંગે વિદ્વાન મુનિવરો અભિપ્રાય પ્રસ્તુત કરે.

／ મુનિ શ્રીશીલયન્દ્રવિજયજી (ડહેલાવાળા-સમુદાય)

* * *

190. સ્થિતિઘાતમાં જઘન્ય સ્થિતિખંડ

પં. શ્રીરસિકલાલ મહેતા લિખિત સપ્તતિક્ષ્ણા વિવેચનમાં પૃષ્ઠ - ૪૨૭ પર ઉપશમશ્રેણિના નિરૂપણ અંતર્ગત સ્થિતિઘાતનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે - “સત્તામાં રહેલી સ્થિતિના અગ્નિમ ભાગ થકી પ્રથમ સ્થિતિખંડ જઘન્યથી પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ, ઉત્કૃષ્ટથી સેંકડો સાગરોપમ પ્રમાણ સ્થિતિનો અંતર્મુહૂર્તમાં ઘાત કરે છે.”

અહીં જઘન્ય સ્થિતિખંડ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહ્યો છે. જ્યારે સપ્તતિક્ષ્ણા અન્ય વિવેચનોમાં અને કમ્મપયડી તથા તેની મલયગિરીયા ટીકામાં પલ્યોપમનો સંખ્યાતમો ભાગ જ કહ્યો છે.

उयहिपुहत्तुक्कस्सं इयरं पल्लस्स संखतमभागो ।

ठिइकंडमणुभागा-णणंतभागा मुहुत्तंतं(तो) ॥ (ઉપશમનાકરણ - ૧૩)

ટીકા - જઘન્યેન પુનઃ પલ્યોપમસદ્ધ્યેયભાગમાત્રં સ્થિતિકણ્ડક-
મુત્કિરતિ।।

આથી પ્રસ્તુત વિવેચનમાં પણ ‘અસંખ્યાતમો ભાગ’ના સ્થાને ‘સંખ્યાતમો
ભાગ’ હોવું જોઈએ, એમ જણાય છે.

／ મુનિ શ્રીશ્રુતાંગચન્દ્રવિજયજી (શ્રીનેમિસૂરિજી-સમુદાય)

* * *

પ્રકીર્ણ

191. મનઃપર્યવજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર

શ્રીવીરવિજયજી કૃત “ત્રયાશી લાખ પૂરવ ઘરવાસે, વસીયા પરિકરયુક્તા જી”
થોયની બીજી ગાથા આ પ્રમાણે છે -

“મનઃપર્યવ તવ નાણ ઉપન્યું, સંયત લિંગ સહાવા જી,
અઢી દ્વીપમાં સંજી પંચેન્દ્રિય, જાણે મનોગત ભાવા જી,
દ્રવ્ય અનંતા સૂક્ષ્મ તિરછી, અઢારસે ખિત્ત ઠાયા જી,
પલિય અસંખમ ભાગ ત્રિકાલિક, દ્રવ્ય અસંખ્ય પરજયા જી.”

અહીં મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય ઉપર-નીચે કુલ ૧૮૦૦ યોજન કહ્યો છે. પરંતુ
આ વાત સંગત થતી નથી. કારણ કે શ્રીનાંદિસૂત્રની શ્રીમલયગિરિજી કૃત ટીકામાં સ્પષ્ટ
કહ્યું છે કે મનઃપર્યવજ્ઞાની હજાર યોજન નીચે આવેલ અધોલોક ગ્રામના સંજી
પંચેન્દ્રિયના મનોદ્રવ્યને જાણે છે. અને ઉપર જ્યોતિષયકના ઉપરિતલ સુધી (૮૦૦
યોજન સુધી) જાણે છે. અને લોકપ્રકાશ - ૩.૮૨૮-૮૨૮ માં પણ આમ જ કહ્યું છે.
આથી ઉપર-નીચે કુલ ૧૮૦૦ યોજન થાય.

ઉપરાંત સ્વયં શ્રીવીરવિજયજી ૬૪ પ્રકારી પૂજામાં જ્ઞાનવરણીયકર્મ-નિવારણ
પૂજામાં પાંચમી દીપક પૂજામાં પણ એમ જ કહે છે -

વિમલા તમા દિશા રે, જાણે જ્યોતિષ વ્યતંર દાણ, નિરર્થલોકમાં રે, ભાખ્યું
એહ પ્રમાણ, અધોલોકમાં રે, યોજન સો અધિકેરા જાણ, સંજી જીવના રે, જાણે
મનચિંતન મંડાણ.

આથી મુનિભગવંતોએ આ વિષય ઉપર વિચાર કરવા માટે નમ્ર વિનંતિ છે.

／ મુનિ શ્રીનિર્ગથયન્દ્રવિજયજી (ડહેલાવાળા-સમુદાય)

* * *

192. મરુદેવી માતાનું અન્તકૃત્પણું આ અવસર્પિણીના અચ્છેરામાં કેમ ન ગણાય?

શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી રચિત પંચવસ્તુક-પ્રકરણ અનુસાર અંતકૃત્કેવલીપણું
આપનાર ચરમશરીર અનેક જન્મો સુધી કરેલા ધર્મના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે –
તથાઽન્તકૃત્કેવલિફલદં ચરમશરીરત્વમનેકભવકુશલયોગતઃ.... નિયમેન
પ્રાપ્યતે।। (ગાથા – ૯૨૩ વૃત્તિ) પરંતુ મરુદેવી માતા માટે એવું સંભળાય છે કે તેઓ
ત્રસપણામાં પૂર્વે ક્યારે ઉત્પન્ન થયા નથી. તો પછી તેમને અનેક જન્મોનો ધર્મનો
અભ્યાસ ઘટવાનો નથી – અત્યન્તં સ્થાવરા સિદ્ધા, કદાચિદપિ ત્રસત્વા-
પ્રાપ્તેસ્તસ્યા ઇતિ...।। (ગાથા – ૯૨૪ વૃત્તિ) તેથી મરુદેવી માતાનો આ વૃતાન્ત
આશ્ચર્યરૂપ છે. કેમ કે આવી ઘટના અનંતા કાળે જ બને છે – નૈતદપ્યનવરતમ્,
અનન્તાદેવ કાલાદેતદ્ભવતિ।। (ગાથા – ૯૨૮ વૃત્તિ)

હવે પ્રશ્ન એ થાય કે મરુદેવી માતાનો આ વૃતાન્ત આ અવસર્પિણીના
અચ્છેરારૂપે સ્પષ્ટ નહીં કહેવાનું કારણ શું હોઈ શકે? એવું વિચારી શકાય કે આ ઘટના
આ અવસર્પિણીમાં તીર્થસ્થાપના પૂર્વે ઘટી છે. (અતિથ્યસિદ્ધા ય મરુદેવી). અને
અન્ય જે ૧૦ અચ્છેરાં કહેવાયાં છે તે તીર્થસ્થાપના પછીનાં છે.

／ મુનિ શ્રીપરમયશવિજયજી (શ્રીસિદ્ધિસૂરિજી-સમુદાય)

[વડીલો પાસેથી જાણવા મળ્યા મુજબ આ અવસર્પિણીમાં એવી અનેક નાની-નાની ઘટનાઓ બની છે કે જે આશ્ચર્યરૂપ હોવા છતાં ૧૦ મહાઆશ્ચર્યોમાં એની ગણતરી નથી થતી. જેમ કે કૂર્માપુત્રનું કેવલીપાણામાં ૬ મહિના સુધી ઘરમાં વસવું, અનુત્તરમાંથી બ્રાહ્મી-રાજમતી વગેરેનું સ્ત્રીવેદે અવતરણ, અચ્યુતેન્દ્રનું ચોથી નરકમાં ગમન, સંપૂર્ણ ૧૦ પૂર્વધરના પતનનો નિષેધ હોવા છતાં નંદિષેણમુનિનું પતન, કરટ-ઉત્કરટ મુનિનું સાતમી નરકે ગમન વગેરે. મરુદેવી માતાની ઘટના આવા જ એક નાના આશ્ચર્યરૂપ સમજાય છે. તેથી ૧૦ મહાશ્ચર્યોમાં એની ગણતરી ન હોય તે સ્વાભાવિક જ છે. જુઓ બૃહત્કલ્પલઘુભાષ્ય - ગાથા - ૧૪૫ અંતર્ગત મુક્તવ્યાકરણની પ્રરૂપણા. - ત્રૈ.]

* * *

જિજ્ઞાસા

? 56 ધોડશક- ૨૦.૨ માં પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગ એમ ચાર પ્રકારે સદનુષ્ઠાન કહ્યાં છે. તે જ ચાર સદનુષ્ઠાન યોગવિંશિકા, જ્ઞાનસારાદિ ગ્રંથોમાં પણ કહ્યાં છે. હવે, પં. શ્રીપ્રવીણચન્દ્ર મોતભે આ ગાથાના વિવેચનમાં સદનુષ્ઠાનને સર્વવિરતિરૂપ કહ્યું છે. આનો અર્થ એ થયો કે ચારે સદનુષ્ઠાનો મુખ્યત્વે તો સર્વવિરતિધર મહાત્માને જ હોય. તેનાથી ભિન્ન પં. શ્રીધીરજભાઈ મહેતાભે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય - ગાથા - ૧૫ ના વિવેચનમાં બલા દૃષ્ટિમાં પ્રીતિ અને દીપ્રા દૃષ્ટિમાં ભક્તિ અનુષ્ઠાન કહ્યું છે. તે માટે એમણે બલા અને દીપ્રા દૃષ્ટિના બોધનાં લક્ષણો વર્ણવતાં વપરાયેલ પ્રીત્યા અને ભક્તિ: પદનો આધાર રાખ્યો છે. પ્રશ્ન એ થાય કે બલા અને દીપ્રા દૃષ્ટિ તો મિથ્યાત્વી જીવને જ હોય છે. તો પ્રીતિ અને ભક્તિ અનુષ્ઠાન મિથ્યાત્વે હોઈ શકે? / મુનિ શ્રીસૌમ્યચન્દ્રવિજયજી (શ્રીનેમિસૂરિજી-સમુદાય)

? 57 ૧. મિથ્યાત્વી જીવ भी निरतिचार व्रत पालन कर ग्रैवेयक विमान में जाता है तब उसे कौन-सी अविरति होती है? मिथ्यात्व गुणस्थानक में जीव को अविरति के १२ प्रकार में से कम से कम एक कायवध हमेशा होता है। [कर्मग्रंथ ४ - ગાથા - ૫૪-૫૮ જીવવિજયજી કૃત ટબા મેં વિશેષ-બંધહેતુ

કા વર્ણન, રમ્યરેણુ કા વિવેચન - પૃષ્ઠ - ૨૧૯] ઉસ જીવ કો કૌન-સા કાયવધ હોતા હૈ?

? 58 ૨. ૧૫ પ્રકાર કે યોગ મેં સે એક જીવ કો એક સમય મેં એક હી યોગ હોતા હૈ। (રમ્યરેણુ કા વિવેચન - પૃષ્ઠ - ૨૨૧) તથા ૫ ઇન્દ્રિય મેં સે કિસી એક ઇન્દ્રિય કી હી અવિરતિ હોતી હૈ। (કર્મગ્રંથ ૫ - ગાથા - ૫૪-૫૮ જીવવિજયજી કૃત ટ્બા, રમ્યરેણુ કા વિવેચન - પૃષ્ઠ - ૨૧૯) યહાં મન કી અવિરતિ પાँચોં ઇન્દ્રિય કે સાથ અનુસ્યૂત સમજના હૈ। તો જિસ સમય જીવ કો કોઈ કાયયોગ અથવા વચનયોગ હોગા, તબ મન કી અવિરતિ અનુસ્યૂત કૈસે હોગી?

? 59 ૩. જબ વચનયોગ હોગા તબ ઇન્દ્રિય તથા મન કી અવિરતિ કૈસે હોગી અથવા કૌન-સી ઇન્દ્રિય કી અવિરતિ હોગી? / મુનિ શ્રીગોયમ-ચંદ્રવિજયજી (ડહેલાવાલા-સમુદાય)

(નવ્ય યડશીલિતિ કર્મગ્રંથની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં કેટલીક જિજ્ઞાસાઓ)

? 60 ૧. ગાથા - ૩ ની ટીકામાં ૧૪ ગુણસ્થાનક અને તેના કાળ વિષે -

મિચ્છક્સ તિન્નિ ભંગા, છાવલિયં હોઈ સાસાણં ॥

તિત્તીસયર ચડત્થં, પુઘ્વાણં કોડિ ઝળ તેરસમં ।

લહુપંચક્ખર ચરિમં, અંતમુહૂ સેસ ગુણઠાણા ॥

(મિથ્યાત્વમાં ત્રણ ભાંગા, સાસ્વાદનમાં છ આવલિકા, અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં

૩૩ સાગરોપમ, સયોગીમાં દેશોન પૂર્વકોડ વર્ષ, અયોગીમાં લઘુપંચાક્ષર પ્રમાણ તથા શેષ ગુણસ્થાનકમાં અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ સ્થિતિ કહી છે.)

પ્રશ્ન એ થાય કે દેશવિરતિમાં અંતર્મુહૂર્તમાત્ર જ સ્થિતિ કેવી રીતે ઘટે?

? 61 ૨. ગાથા - ૧૨ ની ટીકામાં પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્રના વર્ણનમાં ૧૧ મા ગણદ્વારમાં કહ્યું છે કે - જઘન્યતસ્ત્રયો ગણાઃ પ્રતિપદ્યન્તે, ઉત્કર્ષતઃ શતસંખ્યયા। પૂર્વ-પ્રતિપન્ના જઘન્યત ઉત્કર્ષત વા શતશઃ। પુરુષગણનયા જઘન્યતઃ પ્રતિપદ્યમાનાઃ સપ્તવિંશતિઃ ઉત્કર્ષતઃ સહસ્રમ્।

અર્થ - જઘન્યથી ૩ ગણ અને ઉત્કર્ષથી ૧૦૦ ગણ આ ચારિત્રનો સ્વીકાર કરે છે. જ્યારે પુરુષગણના વડે સ્વીકાર કરનારા જઘન્યથી ૨૭ અને ઉત્કર્ષથી ૧૦૦૦ હોય છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે હા નવકો ગણઃ એ વિધાનથી એક ગણમાં નવ સાધુ હોય તો જ્યારે ઉત્કર્ષથી ૧૦૦ ગણ હોય ત્યારે ૮૦૦ સાધુ થવા જોઈએ (૧૦૦ × ૮ = ૮૦૦) તો ૧૦૦૦ કેમ કહ્યા?

? 62 ૩. ગાથા - ૨૪ ની વૃત્તિમાં અસત્યામૃષઃ શબ્દનો સમાસવિગ્રહ આ પ્રમાણે છે - ન વિદ્યતે સત્યં યત્ર સોઽસત્યઃ ન વિદ્યતે મૃષા યત્ર સોઽમૃષઃ, અસત્યશ્વાસાવમૃષશ્ચ, “ક્તં નજાદિભિન્નૈઃ” ઇતિ કર્મધારયઃ।

પરંતુ આ સૂત્ર અનુસાર ઉક્ત સમાસની સંગતિ થતી નથી. કારણ કે આ સૂત્રથી તો એકાર્થ ક્ત-પ્રત્યયાંત નામોનો માત્ર નજ્-પ્રકાર વડે ભિન્ન અને વિરોધી એવા નામ સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે, જે અહીં નથી. આથી, મયૂરવ્યંસકેત્યાદયઃ ૩.૧.૧૧૬ સૂત્ર અત્રે વધારે સંગત લાગે છે. તો આ બરાબર છે?

? 63 ૪. ગાથા - ૬૧ ની ટીકામાં કયા ગુણસ્થાનકોમાં કેટલાં કર્મોની ઉદીરણ થાય છે, તે જણાવતાં કહ્યું છે કે - મિથ્યાદૃષ્ટિપ્રભૃતયઃ પ્રમત્તાન્તા યાવદ્ અદ્યાપ્યનુભૂયમાનભવાયુ-રાવલિકાશેષં ન ભવતિ, તાવત્ સર્વેઽપ્યમી નિરન્તર-મષ્ટાવપિ કર્માણ્યુદીરયન્તિ। અર્થ - મિથ્યાત્વથી આરંભીને પ્રમત્ત ગુણસ્થાનક સુધીના સર્વે જીવો અનુભવાતા એવા ભવાયુષ્યની અંતિમ આવલિકા વર્જીને નિરંતર આઠેય કર્મોની ઉદીરણ કરે છે. તો દેવના અને નરકના જીવોને દેવાયુષ્ય અને નરકાયુષ્યની ઉદીરણ કેવી રીતે ઘટે? / મુનિ નિર્ગ્રન્થયન્દ્રવિજય (ડહલાવાળા સમુદાય)

(આચારાંગસૂત્રની શ્રીશીલાંકાચાર્યકૃત ટીકામાં કેટલાંક જિજ્ઞાસાસ્થળો)

? 64 ૧. પૃથ્વીકાય જીવોનું લક્ષણ બતાવતા કહ્યું છે કે – તત્ર પૃથ્વીકાયા-
દીનાં સ્ત્યાનર્ધ્યાદ્યુદયાદ્ યા ચ યાવતી ચોપયોગશક્તિરવ્યક્તા જ્ઞાનદર્શન-
રૂપેત્યેવમાત્મક ઉચયોગો લક્ષણમ્॥ (૧.૧.૨) અર્થ - પૃથ્વીકાય વગેરેને
સ્ત્યાનર્દિર્ધ વગેરેના ઉદયથી જેટલા પ્રમાણમાં જે અવ્યક્ત ઉપયોગ શક્તિ છે તે
જ્ઞાનદર્શન રૂપ છે. હવે સ્ત્યાનર્દિર્ધના ઉદયથી જીવ દિવસે ચિંતવેલું કામ રાત્રે નિદ્રામાં
કરે છે. અને નિદ્રામાં તેનું બળ વાસુદેવના બળ કરતાં અડધું થઈ જાય છે. તો આવું
લક્ષણ એકેન્દ્રિયમાં કેવી રીતે ઘટે?

? 65 ૨. આયુષ્ય કર્મની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ આ પ્રમાણે કહી છે –

આયુષિ ૩૩ સાગરોપમાણિ પૂર્વકોટિત્રિભાગોનાનિ॥ (૧.૫.૨.૧૪૮)
અર્થ - આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ પૂર્વકોડનો ત્રીજો ભાગ ઊંચ એવા ૩૩ સાગરોપમ છે.

આ વાત પ્રખ્યાત જ છે કે આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમ છે. આથી
અહીં પૂર્વકોડનો ત્રીજો ભાગ ઊંચ શા માટે કહ્યો તે વિચારણીય છે. જો એમ કહીએ
કે અબાધાકાળ-સહિત કહ્યો છે, તો પણ પૂર્વકોડનો ત્રીજો ભાગ અધિક એવા ૩૩
સાગરોપમ એવું હોવું જોઈએ. / મુનિ શ્રીનિર્ગ્રંથચન્દ્રવિજયજી (ડહેલાવાળા-
સમુદાય)

* * *

શ્રુતસંવિભાગ ના તમામ અંકોની PDF શ્રીઅતુલભાઈ કાપડિયા પાસે ઉપલબ્ધ છે.
વિહારાદિમાં જરૂર પડે તો તેમનો સંપર્ક કરીને જોઈતા અંકની ફક્ત સોફ્ટકોપી મંગાવી શકાશે.
શ્રુતસંવિભાગ પરિવારના શ્રમણો પૂરતી જ આ સેવા મર્યાદિત છે. સંપર્કસૂત્ર માટે જુઓ પૃષ્ઠ
– 124. મિત્ર મુનિવરોને વિનંતિ કે આ માટે સીધો અતુલભાઈનો જ સંપર્ક કરશો.

સમાધાન

? 46 તત્ત્વાર્થસૂત્ર અનુસાર વિજયાદિ ચાર વિમાનોં મેં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૨ સાગરોપમ હી હોતી હૈ - “વિજયાદિષુ ચર્તુષ્વપિ... દ્વાત્રિંશત્” (સૂત્ર - ૪/૩૮ સ્વોપજ્ઞભાષ્ય) । ઇસ મત સે મતિજ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શનાદિ કી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાધિક ૬૬ સાગરોપમ કૈસે ઘટેગી? “દો વારે વિજયાઈસુ...” પાઠ કે આધાર પર દો બાર વિજયાદિ મેં જાને પર ૬૪ સાગરોપમ હી હોંગે । (અર્થાત્ અચ્યુત કલ્પ મેં ત્રીન બાર જન્મ લેકર હી ઘટેગી, વિજયાદિ મેં નહીં ।)

@ આ અંગે શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ આવશ્યકનિર્યુક્તિ - ગાથા ૮૪૯ ની વૃત્તિમાં જણાવે છે કે -

સમ્યક્ત્વસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ષટ્ષષ્ટિઃ સાગરોપમાણિ સ્થિતિઃ, કથં? વિજયાઈસુ દો વારે ગયસ્સ તિણ્ણચ્ચુણ્ણ ય છાવટ્ટી ।।

અર્થાત્ તેઓ પણ ૬૬ સાગરોપમ અંગે બે વાર વિજયાદિમાં જવાનું માને છે માટે વિજયાદિ ૪ ની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમ માનવી પડે.

તથા પંચસંગ્રહ - ૨.૩૫ ની ટીકામાં શ્રીમલયગિરિજી મહારાજ પણ વિજયાદિ ૪ ની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમની બતાવે છે. / મુનિ શ્રીપરમયશવિજયજી (શ્રીસિદ્ધિસૂરિજી-સમુદાય)

? 42 “ગંધં રસં ચ ફાસં બદ્ધપુટ્ઠં વિયાગરે” (આવશ્યકનિર્યુક્તિ - ગાથા - ૫)। શ્રોત્રેન્દ્રિય કેવલ સ્પૃષ્ટ વિષય કા ગ્રહણ કરતી હૈ ઓર ચક્ષુ અસ્પૃષ્ટ કા, તથા શેષ ૩ ઇન્દ્રિય બદ્ધસ્પૃષ્ટ વિષય કા ગ્રહણ કરતી હૈં. યહાં સ્પૃષ્ટ કા અર્થ ‘તનૌ રેણુવત્ આલિંગિતમાત્ર’ શરીર પર ધૂલ કી તરહ માત્ર લગા હુઆ હૈ। બદ્ધ કા અર્થ આત્મીકૃત હૈ ‘આક્ષિપ્તં તોયવદાત્મપ્રદેશૈરાત્મીકૃતમ્’ (મલયગિરીયા ટીકા)। ત્રીન ઇન્દ્રિય કે

વિષય બદ્ધ કૈસે હોતે હૈં? હમ પુસ્તક કા સ્પર્શ કરતે હૈં તો કયા પુસ્તક કે પુદ્ગલ હમારે આત્મપ્રદેશોં દ્વારા આત્મીકૃત કિણ જાતે હૈં?

@ આના સમાધાનમાં મુનિ શ્રીપરમયશવિજયજીએ (શ્રીસિદ્ધિસૂરિજી-સમુદાય) સરસ રીતે આવશ્યકનિર્યુક્તિ - ગાથા - ૫ ની હારિભદ્રી વૃત્તિમાં જણાવાયેલો ‘બદ્ધ’ અને ‘સ્પૃષ્ટ’ શબ્દોનો અર્થ લખી મોકલ્યો છે. જે જિજ્ઞાસુ મુનિવરના પાણ ધ્યાનમાં હશે જ. ખરેખર અહીં શંકા એ છે કે આપણે ફક્ત વસ્તુને અડકીને જ એનો સ્પર્શ જાણી શકતા હોઈએ તો એમાં તે વસ્તુનાં પુદ્ગલો ઈન્દ્રિય સાથે એકમેક થાય તેવી જરૂર શા માટે પડે? આનું સમાધાન કદાચ આપણને ફોરેન્સિક નિષ્ણાતો પાસેથી મળી શકે તેમ છે. આ શોધન-પદ્ધતિના એક સિદ્ધાંત અનુસાર આપણે કોઈપણ પદાર્થનો સંસર્ગ કરીએ એટલે તે પદાર્થ અને આપણી ત્વચાના સૂક્ષ્મ અવયવો પરસ્પર સંક્રાંત થતા જ હોય છે. અને ગુનાશોધન દરમ્યાન આ સંક્રમિત અવયવોનું અસ્તિત્વ ઘણું બધું જણાવી દેતું હોય છે. આજ સુધીમાં અનેક ક્રિમિનલ કેસ આના આધારે જ ઉકેલી શકાયા છે. તેથી આપણને ભલે ફક્ત આપણે અડક્યા એટલું જ જણાતું હોય, પણ ખરેખર તો વસ્તુનાં પુદ્ગલો ઈન્દ્રિય સાથે એકમેક થતાં જ હોય છે. અને તેથી ત્વગિન્દ્રિય બદ્ધ પુદ્ગલોનો જ બોધ કરે છે તેવી પ્રરૂપણા સંગત જ જણાય છે. / ત્રૈ.

? 41 શ્રીઆચારંગસૂત્રની શ્રીશીલાંકાચાર્યરચિત વૃત્તિમાં સૂત્ર - ૪૫ ની અવતરણિકામાં ચંતપુત્તો વ્વ એમ કહીને ખંતપુત્રના કથાનકનો અતિનિર્દેશ કર્યો છે. તો આ કથાનક કયા ગ્રંથમાં વિસ્તારથી ઉપલબ્ધ છે?

@ આચારંગસૂત્રની શ્રીશીલાંકાચાર્ય કૃત વૃત્તિમાં જે ખંતપુત્રની કથાનો અતિદેશ કર્યો છે તે કથા દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિ - ગાથા - ૧૭૫ ની વૃત્તિમાં અપરાધપદના નિરૂપણમાં વિસ્તારથી ઉપલબ્ધ થાય છે. / મુનિ શ્રીદિવ્યચન્દ્રવિજયજી (ડહેલાવાળા-સમુદાય)

? 53 સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનની દરેક શય્યામાં ઉપર ચંદ્રવો હોય અને ત્યાં ૬૪ મણનાં મોતી પણ હોય છે આ વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. પણ આ માત્ર સર્વાર્થસિદ્ધમાં જ હોય કે અન્ય વિજયાદિ ચારમાં પણ હોય? ... વિજયાદિ ચારે અનુત્તરોનું વાર્ણન બે-ત્રણ ગ્રંથમાં વાંચવામાં આવ્યું હતું, પણ એમાં ક્યાંય ઉપરોક્ત વાત જણાતી નથી. તો ચંદ્રવો, મોતી, સંગીત વગેરે માત્ર સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં જ હોય કે વિજયાદિ ચારમાં પણ હોય?

@ આ અંગે મુનિ શ્રીકલ્યાણવિજયજી લિખિત નિબંધનિયય પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ

– ૧૧૩ પર એક મહત્વપૂર્ણ વાત વાંચવા મળી જે અક્ષરશઃ અહીં ઉતારી છે –

इसमें पवन की लहरों से चलते हुए मोतियों के टकराने से मधुर नाद उत्पन्न होता है यह लिखा है। तब प्रश्न उत्पन्न होता है कि सर्वार्थसिद्ध में इतनी जोरों की हवा चलती होगी क्या? जो मण से लगाकर ३२ मण तक के वजन वाले मोतियों को हिला डाले और वे विचले मोती के आस्फालन से मधुर नाद उत्पन्न करें? शास्त्रों में तो सामान्य रूप से विमानों को घनोदधि, घनवात, अवकाशान्तर प्रतिष्ठित लिखा है और सर्वार्थसिद्ध को आकाशप्रतिष्ठित कहा है। तब वहाँ इतना जोरों का पवन कहां से आता होगा, जो मोतियों को टकराकर मधुर नाद उत्पन्न कर सर्वार्थसिद्ध में आनन्द उत्पन्न करता होगा। शास्त्रज्ञ जैन विद्वानों को इस बात पर गहरा विचार करना चाहिये। हमारी राय में तो ६४ मण के मोती वाली बात अनागमिक है।

जिनप्रतिमाधिकार के ८५वें पत्र में लेखक ने सर्वार्थसिद्ध विमान में ६४ मन का मोती एक, ३२ मन के चार इत्यादि मोतियों का वर्णन लिखा है और आगे जाकर बताया है कि पवन की लहर से पृथक्-पृथक् होकर ये मोती एक साथ मुख्य मोती से टकराते हैं तब वह विमान मधुर स्वर के नाद से भर जाता है और उस विमान में रहने वाले देव उस नाद में लीन होकर बड़े आनन्द के साथ ३३ सागरोपम का आयुष्य व्यतीत करते हैं। इस प्रकार की हकीकत “सिद्धप्राभृत” प्रकीर्णक के नाम से लिखी गई है, वह मूल पाठ –

“સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાને મુક્તાફલં ૬૪ મળ પ્રમાણં વલયાકારેણ, ૪ મુક્તાફલાનિ ૩૨ મળ પ્રમાણાનિ, પુનરપિ ૮ મુક્તાફલાનિ ૧૬ મળ પ્રમાણાનિ, પુનરપિ ૪થ વલયે ૮ મળ પ્રમાણાનિ ૧૬, પુનરપિ ૫મ વલયે ૩૨ મુક્તાફલાનિ ૪ મળ પ્રમાણાનિ, પુનરપિ ૬ષ્ઠ વલયે ૬૪ મુક્તાફલાનિ ૨ મળ પ્રમાણાનિ, પુનઃ ૭મ વલયે ૧૨૮ મુક્તાફલાનિ ૧ મળ પ્રમાણાનિ, યદા વાતલહર્યા પૃથગ્ ભૂત્વા સમકાલં યથોક્તરીત્યા મુખ્યમુક્તાફલે આસ્ફાલયંતિ તદા તદ્વિમાનં મધુરસ્વરનાદાદ્વૈતમયં જાયતે, તદ્વિમાનવાસિદેવાસ્તન્નાદલીનાઃ અતીવ સુખેન ૩૩ સાગરાયુષો ગમયંતિ” ઇતિ સિદ્ધપ્રાભૃતપ્રકીર્ણકા।”

લેખક ને મુક્તાફલોં વાલી બાત “સિદ્ધપ્રાભૃત” મેં સે લી હૈ, ઇસા અન્ત મેં સૂચિત કિયા હૈ। પરન્તુ હમને “સિદ્ધપ્રાભૃત” મેં તો ક્યા ઉસકી ટીકા મેં ભી ઉક્ત મુક્તાફલોં કા સૂચન તક નહીં દેખા। જિનપ્રતિમાધિકાર લેખક ને ઉક્ત હકીકત કા અપને પાસ કે “સિદ્ધપ્રાભૃત” કી ટીકા મેં પ્રક્ષેપ કર દિયા હૈ તો બાત અલગ હૈ। આજ તક હમને જો જૈન-સાહિત્ય કા અવલોકન કિયા હૈ, ઉસમેં કહીં ભી ઉક્ત હકીકત દૃષ્ટિગોચર નહીં હુઈ। હાँ, પં. વીરવિજયજી ને વેદનીય કર્મ કી પૂજા મેં ઉક્ત હકીકત અવશ્ય લિખી હૈ, પરન્તુ ઉસકા મૂલાધાર આજ દિન તક કહીં દૃષ્ટિગોચર નહીં હુઆ હૈ।

આ સંબંધે બીજો એક નિર્દેશ સેનપ્રશ્નમાં પણ છે. તેનો યથાવત્ અનુવાદ –
પ્રશ્ન - સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં મોતીનાં વલયો શાસ્ત્રમાં ક્યાં છે કે પરંપરાથી કહેવાય છે? શાસ્ત્રની અંદર જો ક્યાં હોય તો તે અક્ષર કહો.

ઉત્તર - સર્વાર્થસિદ્ધમાં મોતીનાં વલયો માટે છુટી ગાથાઓમાં પરંપરાથી તથા ભુવનભાનુકેવલી-ચરિત્રમાં કહ્યું છે –

તત્થ મહાવિમાણે ઉવરિમભાગંમિ વટ્ટુણ્ણ એણં ।

સાયર રસ ૬૪ મળમાણં મુક્તાહલમુજ્જલજલોહં ॥ / ત્રૈ.

? 47 પાણિનીય સૂત્ર તૃતીયા તત્કૃતાર્થેન ગુણવચ્ચનેન (૨-૧-૩૦) દ્વારા શङ્કુલયા ખણ્ડઃ શङ્કુલાખણ્ડઃ સમાસ સિદ્ધ થાય છે. અહીં શङ્કુલા શબ્દને

તૃતીયાવિભક્તિ હેતુઅર્થમાં થશે કે કરણઅર્થમાં?...અહીં કરણતૃતીયા હોય એમ સમજાય છે, છતાં હૈમવ્યાકરણમાં અહીં હેતુતૃતીયા કહી છે. તો અહીં પરમાર્થ શું? તે જણાવવા વિદ્વજ્જનો ને વિનંતિ. બાલમનોરમમાં આ સૂત્રની ટીકામાં અહીં કરણતૃતીયા જ કહી છે.

@ શઙ્કુલયા ખણ્ડઃ શઙ્કુલાખણ્ડઃ એ સ્થળે ‘શઙ્કુલયા માં હેતુતૃતીયા છે’ એવું હૈમ વ્યાકરણમાં કોઈ ઠેકાણે કહ્યું નથી. ઉપરથી ૨.૨.૪૪ ની બૃહદ્વૃત્તિમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે શઙ્કુલયા ખણ્ડઃ... ઇત્યાદૌ હેતૌ કૃતભવત્યાદિ-ગમ્યમાનક્રિયાપેક્ષયા કર્તરિ કરણે વા તૃતીયા।। અર્થાત્ શઙ્કુલયા માં અર્થથી સમજાતી કૃત એવી ક્રિયાની અપેક્ષાએ કરણત્વ છે. અને એટલે એ શઙ્કુલા રૂપ હેતુમાં કરણતૃતીયા થાય છે. આમ અહીં સ્પષ્ટપણે કરણમાં જ તૃતીયા કહે છે, હેતુમાં નહીં. અલબત્ત, અહીં ઇત્યાદૌ હેતૌ એમ કહ્યું હોવાથી અહીં હેતુતૃતીયા સમજવાની છે એવો ભ્રમ ચોક્કસ થઈ શકે. પણ તે બરાબર નથી હૈમ વ્યાકરણની પરિપાટી પ્રમાણે ક્રિયાહેતુઃ કારકમ્ એવી પરિભાષાથી બધાં જ કારક ક્રિયાના હેતુભૂત જ ગણાય છે. તેથી ક્રિયામાં કરણભૂત શઙ્કુલા ને પણ ‘હેતુ’ તરીકે ઓળખાવાય તે યોગ્ય જ છે. હા, અન્નેન વસતિ જેવા પ્રયોગોમાં જે હેતુતૃતીયા છે તેમાં ‘હેતુ’ શબ્દ વ્યાપાર વગરના નિમિત્ત માટે છે. અને ક્રિયાહેતુઃ કારકમ્ માં ‘હેતુ’ શબ્દ વ્યાપારવાળા કારણ અર્થમાં છે એટલો વિવેક સમજવો જોઈએ. / ત્રૈ.

? 52 रुक्मिण्यूचे त्वयैवाऽस्मि, कृतार्था वत्स! सूनुना ।

किं च प्रसूते भूयोऽपि, न स्त्रीरत्नं कदाचन ॥ (त्रिपथि० - ૮.૭.૧૬)

આ શ્લોક પ્રમાણે શું એવું સમજવું કે વાસુદેવનું સ્ત્રીરત્ન એક જ વાર પ્રસૂતિ પામે?

@ વાસુદેવને જે ૭ રત્નો હોય છે તેમાં સ્ત્રીરત્નનો સમાવેશ થતો નથી.

જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર- ગાથા - ૧૨૧૫. તેથી અહીં ‘સ્ત્રીરત્ન’ શબ્દનો અર્થ ‘શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી’ એવો કરવો જોઈએ. આવી સ્ત્રી અન્ય સ્ત્રીઓની જેમ એક કરતાં વધુ પુત્રોને જન્મ આપી જ શકે છે. પરંતુ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં કહેવાનો ભાવ એવો જણાય છે કે ઉત્તમ સ્ત્રી વારંવાર પુત્રને જન્મ આપતી નથી. પણ એક સમર્થ પુત્રને જ જન્મ આપીને કૃતાર્થ થઈ જાય છે. / મુનિ શ્રીશ્રુતાંગયન્દ્રવિજયજી (શ્રીનેમિસૂરિજી-સમુદાય)

? 49 અધુના વયં યોગશાસ્ત્રં પાઠયામઃ। તત્ર ચતુર્થે પ્રકાશે અન્તિમે ભાગે આસન-વર્ણનં વિહિતમસ્તિ। ૧૨૪ તઃ ૧૩૩ શ્લોકાન્ યાવદ્ આસનાનિ વર્ણિતાનિ। તત્ર ‘પર્યંકાસન-વીરાસન-પદ્માસન’ ઇતિ ત્રિષુ આસનેષુ કઃ પ્રતિવિશેષઃ ઇતિ સમ્યગ્ ન જ્ઞાયતે। ત્રીણિ અપિ આસનાનિ સમાનાનિ ઇવ પ્રતીયન્તે।

@ આપણે પલાંઠી વાળીને બેસીએ ત્યારે પગની જે સ્થિતિ સર્જાય તેને અહીં ‘પર્યંકાસન’ તરીકે ઓળખાવાઈ હોય તેવું ‘જંઘાનો નીચેનો ભાગ પગના પંજની ઉપર આવવો જોઈએ’ એ વિધાન પરથી સમજાય છે. વીરાસનમાં આનાથી તદ્દન વિપરીતપણે જમણી અને ડાબી જંઘા પર અનુક્રમે ડાબા અને જમણા પંજ હોય છે. આ આસન વર્તમાનકાળે પ્રાયઃ ‘પદ્માસન’ તરીકે ઓળખાય છે. અને સ્વોપજ્ઞ વિવરણમાં પણ મતાંતરથી આ આસન ‘પદ્માસન’ તરીકે ઓળખાતું હોવાનો નિર્દેશ છે જ. ગ્રંથકારશ્રીને અભિમત ‘પદ્માસન’ થોડુંક જુદું જણાય છે. તેમાં બે જંઘાનો મધ્યભાગમાં સંશ્લેષ રચાય તેને પદ્માસન તરીકે ઓળખાવાયું છે. આમાં બે જંઘાની સ્થિતિ x જેવી થશે. આમ, ત્રણે આસનોમાં થોડોક તફાવત સમજાય છે. / મુનિ શ્રીશ્રુતાંગયન્દ્રવિજયજી (શ્રીનેમિસૂરિજી-સમુદાય)

* * *

પત્રચર્યા

59. ✉ (૭) Σ 70 વિહરમાન પરમાત્માનો વિરહ હોય કે કેમ?)

આ લેખમાં હીરપ્રશ્નનો પાઠ આપીને એમ જાણાવેલ કે મહાવિદેહમાં કેવલીપણે વિચરતા તીર્થંકર કે છન્દસ્થ તીર્થંકર પ્રભુની હયાતીમાં અન્ય તીર્થંકરોનો જન્મ વગેરે ન થાય ઈત્યાદિ. આનાથી ઠીક વિપરીત કથન સેનપ્રશ્નમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં જાણાવ્યું છે કે જે વિજયમાં ભાવતીર્થંકર પ્રભુ વિચરતા હોય તેનાથી અન્ય વિજયોમાં તીર્થંકરોનાં જન્મ વગેરેનો અસંભવ નથી તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્ર ક્યારેય પણ

ભાવતીર્થકર વિનાનું હોતું નથી. તેમ જ સામાન્ય તીર્થકરોની સત્તા વિનાનું પણ સંભવતું નથી. સેનપ્રશ્નનો મૂળપાઠ -

જમ્બૂદ્વીપમહાવિદેહે ચતુર્ણાં વિજયેષુ વિહરમાનજિનચતુષ્ટયસત્ત્વે તત્રૈવા-
જ્યવિજયેષુ સામ્પ્રતીનકાલે-જ્યજિનાનાં જન્મકુમારાવસ્થાદિ સમ્ભાવ્યતે નવેતિ?
વિહરમાનપદવાચ્યા વર્તમાના એવ જિનાઃ સમવસરણસ્થા એવ વેતિ? મહાવિદેહક્ષેત્રં
ચ સમ્પૂર્ણમપિ કદાચિત્ કેવલિપર્યાયોપેતજિનવિરહિતં સામાન્યતઃ તીર્થકરસત્તયા
વિરહિતં ચ ભવતિ નવેતિ?

પ્રશ્નેઽત્તરં - સામ્પ્રતીનકાલે વિહરમાનજિનાનધિષ્ઠિતવિજયેષુ પરેષાં
તીર્થકૃતાં જન્મકુમારાવસ્થાદ્યસમ્ભવો જ્ઞાતો નાઽસ્તિ, તથા કેવલિપર્યાયે વર્તમાના
જિના વિહરમાનપદવાચ્યા ભવન્તિ, તથા સમ્પૂર્ણ-મહાવિદેહક્ષેત્રં કદાચનાઽપિ
કેવલિપર્યાયોપેતજિનવિરહિતં સામાન્યતસ્તીર્થકરસત્તયા વિરહિતં ચ ન ભવતીતિ
જ્ઞેયમ્ ॥૩૧૬॥

હવે સેનપ્રશ્નના પાઠને પણ બાધિત કરે એવી વાત વિચારરત્નસાર ગ્રંથમાં
શ્રીદેવચન્દ્રજી મહારાજે કરીને વિહરમાન જિનનું એક ચૈત્યવંદન આપ્યું છે. તેમાં
મહાવિદેહ આદિ સર્વ ક્ષેત્રોમાં ભાવતીર્થકરનો વિરહ ક્યારે થાય? તેમ જ મહાવિદેહમાં
ક્યારે કયા તીર્થકરનો જન્મ, દીક્ષા આદિ થાય તે સઘળીયે હકીકત વિસ્તારથી સમજાવી
છે. પ્રવચનસારોદ્ધાર - ગાથા - ૩૨૭ નો અણુસાર આપીને ચૈત્યવંદનની શરુઆત
થઈ છે. તે ચૈત્યવંદનના શબ્દો સ્વયંરૂપ-સરલ છે. અહીં પ્રસ્તુત વિષયમાં ઉપયોગી
હોવાથી એકવાર તેને જોઈ લઈએ. મૂળ ગાથા -

સત્તરિસયમુક્કોસં જહન્ન, વીસા ય દસ ય વિહરંતિ।

જમ્મં પઢિ ઉક્કોસં, વીસં દસ હંતિ ઉ જહન્ના ॥

ચૈત્યવંદન -

વિવરો એ ગાથા તણો, કવિ લેજ્યો સંભાલ;

સિત્તરિસો જિનવર હુવે, કહે કેઅઈ કાલ ૧

ચઢેતે કાલ ઉત્સર્પિણી, વારે અષ્ટમ જિન;

એકસો સિત્તર જિનવર હુવે, એણી પરે સુણો સજ્જન ૨

પાંચ વિદેહે મેલવી, સાઠ-સો વિજય ઉપ્પન;
 ભરતૈરવત દસ મીલે, સિત્તેર-સો હોય જિન ૩
 પડતે કાલે અવસર્પિણી, સોલમ જિન લગે હુંત;
 ભરતૈરવતે જિન હુવે, સાઠ-સો વિદેહ લહંત ૪
 કેવલી કઈ બાલ પરણ્યા, વયણે એહ જ સોય;
 આઠમા જિનથી સોલમ લગે, વિરહ વિદેહ ન હોય ૫
 સોલમા જિન સાથે સહુ, મુક્તે જાય જિનભાણ;
વિરહ સમે સહુ ક્ષેત્રમાં, અક્ષર એહ પિછાણ ૬
 સત્તરમા જિન હોય ભરહ, પંચ ઐરવત મલી દશ;
 સમયક્ષેત્ર દશ કલ્પા, લેહવા એહ અવશ્ય ૭
 સત્તર અઢારહ જિન વચે, જન્મે વીશ વિદેહ;
 વીસ એકવીસમાં વચે, સંયમ કેવલ દેહ ૮
 ભરતૈરવત દશ મલે, મધ્યમ સાંપ્રત ત્રીશ;
 ચોવીશમા જિન શિવ ગયે, વિદેહ વિચરે વીશ ૯
 અનાગત ચોવીશી સાતમા, આઠમા વચ્ચે નિર્વાણ;
વિરહ પડે સહુ ક્ષેત્રમાં, અષ્ટમે ન હોય જિનભાણ ૧૦
 આઠમા થકી નથી વલી, એમ સિત્તેરાદિ થાય;
 પરંપરા પૂર્વે જેમ કહી, લેવી એમ સદાય ૧૧
 દશવીશનાં એકણ સમે, જિનવર જન્મ કહાત;
 ભરતૈરવતે દિન હુએ, પાંચ વિદેહે રાત ૧૨
 આગમે ઓણી પરે ભાખીયું, ચ્યવન જન્મ અધરાત;
 ભરતૈરવત રજની હોય, દિવસ વિદેહ વિખ્યાત ૧૩

ત્રીશ સિંહાસન સહુ, હોય મેરુ પંચ લાધ;
 દો દો પૂર્વ પશ્ચિમે, એક દક્ષિણ ઉત્તર સાધ ૧૪
 ચાર જન્મ એક વિદેહ પ્રત્યે, પાંચે મલીને વીશ;
 ભરતૈરવતે દશ હુએ, એક સમયે જન્મ લહીશ ૧૫
 વીશ વીશ જન્મે વિદેહે સહી, સાઠ-સો વિજય પુરાય;
 લાખ ચોરાશી પૂર્વાયુ તસ, ધનુષ્ય પાંચશે કાય ૧૬
 ચઢતે દોય પડતે ત્રણે, આરે ધર્મ કહાય;
 ભરતૈરવત તે સહી, વિદેહે ધર્મ સહાય ૧૭
 પરાવર્તન કાલ ભરહેરવય, લેખો ઈહાંથી લેય;
 ચોથો નિત્ય વિદેહમાં, આણંદરુચિ ભણેય ૧૮
 જિનવર એ નિત્ય સમરતાં, લહીયે સંપદ કોડ;
 પંડિત પુણ્યરુચિ ગુરુ, શિષ્ય કહે કરજોડ ૧૯

તથા આ જ ગ્રંથમાં દેવચન્દ્રજી મહારાજે પ્રશ્નોત્તર કરવા પૂર્વક તીર્થકરોની જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા મહાવિદેહમાં કઈ રીતે ઘટે? તેનું પણ સ્પષ્ટીકરણ આપ્યું છે. જેનો સાર આ પ્રમાણે છે -

પ્રશ્ન - વીસ વિહરમાન તીર્થકરો સંબંધી જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા તથા સમકાળે જન્મ વગેરે હકિકત વિસ્તાર સહિત સમજાવો.

ઉત્તર - મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વિહરમાન તીર્થકરો કેવલીપણે, બાલકપણે, રાજ્યાવસ્થાએ તો કોઈ ગર્ભપણે એમ અલગ-અલગ અવસ્થાએ રહેલા હોય છે, ત્યારે જઘન્યકાલે અઢીદ્વીપમાં ૧૬૦ વિજયને આશ્રયી ૧૬૮૦ તીર્થકરો હોય, વર્તમાનમાં ૨૦ પ્રભુ છે તેઓનું જન્મથી એક લાખ પૂર્વ આયુ થાય ત્યારે બીજા પ્રભુ જન્મે, ત્યારે અન્ય તીર્થકર ગર્ભમાં પણ હોય તેની ગણના ન કરવી. તો ૮૪ લાખ પૂર્વાયુમાં બાલ, યુવા, રાજ્ય, શ્રમણ અને કેવલી અવસ્થાને ગણવાથી ૮૩ તીર્થકરો થાય, તે સંખ્યાને

૨૦ ગુણી કરતાં ૧૬૬૦ થાય, તેમાં વિદ્યમાન પ્રભુની સંખ્યા ઉમેરતાં ૧૬૮૦ થાય. હવે જ્યારે અઢીદ્વીપમાં ઉત્કૃષ્ટપણે ૧૭૦ જિન વિચરતા હોય ત્યારે એક એકના અવતાર વચ્ચે ૮૩ તીર્થંકર ઉત્પન્ન થાય તેને ૧૬૦ ગુણા કરતાં ૧૩૨૮૦ થાય તેમાં ૧૭૦ ઉમેરતાં ૧૩૪૫૦ થાય.

આ રીતે જાણાવી ત્યાં છેલ્લે એમ લખ્યું છે કે એટલું અંચલગચ્છ નાયકે કહ્યું છે, જિમ સાંભલ્યું તિમ લખ્યું છે. પછે તો જેમ કેવલજ્ઞાનીએ પ્રકાશ્યું તેમ સત્ય એમ કહીને પ્રવચનસારોદ્ધાસની ગાથા - ૩૨૭ અને ચૈત્યવંદન જાણાવ્યા છે.

તથા આ જ વાતનું સમર્થન-સ્પષ્ટીકરણ થોડુંક જુદી રીતે વિવિધ વિષય વિચારમાળા - ભાગ - ૭ માં કરવામાં આવ્યું છે. જેનો સંક્ષેપ આ પ્રમાણે -

મહાવિદેહની એ ૨૦ વિજયોમાં સદા સહચારી ૮૪ તીર્થંકરો હોય તેમાં એક કેવલી અને ૮૩ માં કોઈ રાજા તો કોઈ બાલક એમ સર્વે ૮૪ લાખ પૂર્વ આયુવાળા હોય, જ્યારે ૮૪ મા પ્રભુ મોક્ષે પધારે ત્યારે તે જ વખતે ૮૩ મા પ્રભુને કેવલજ્ઞાન પ્રગટે અને એક પ્રભુનો જન્મ થાય. આમ ૮૪ પ્રભુની પરંપરા સહચારી છે.

જો અહીં કોઈ એમ કહે કે એક ક્ષેત્રમાં એકથી બીજા તીર્થંકર, ચક્રવર્તી વગેરે ન હોય તો અહીં ૮૪ તીર્થંકરો એક સાથે કેમ? એના જવાબમાં એમ જાણાવ્યું છે કે “વૃદ્ધપરંપરા એમ કહે છે કે - મહાવિદેહની વિજયોના શાશ્વતા ભાવો જ એવા છે. પછી તો જ્ઞાનીગમ્ય છે. તત્ત્વ તો કેવલી મહારાજ જાણે.” અને આ જ વાત શુભવીર મહારાજ પ્રશ્નચિંતામણિમાં જાણાવે છે. પ્રશ્ન તો સેનપ્રશ્નને મળતો આવે છે, પણ જવાબમાં થોડું વિચિત્ર વર્ણન છે, જે આમ છે -

“એક તીર્થંકરની હયાતીમાં જ પૂર્વોક્ત એંશી તીર્થંકરો હોય છે એમ પ્રશ્નોત્તરબાલાવબોધમાં જે લખ્યું છે તે તો કટુક મતગણનો આશ્રય કરનારા કોઈ પંડિતમાની પુરુષે પોતાની બુદ્ધિકલ્પનાથી જ લખી કાઢ્યું છે, વાસ્તવિક તેમ છે જ

નહીં. આગમમાં કોઈ સ્થળે એમ કહેવામાં આવ્યું નથી. માટે વિદેહ વિજયમાં કેવલી અથવા છન્નસ્થ તીર્થંકરો વિચરતા હોય ત્યારે અન્ય તીર્થંકરોનો જન્મ વગેરે થતો નથી.”

આમ જણાવ્યા પછી હવે પોતાનું જ કથન બાધિત થાય એવું આગળ લખવામાં આવ્યું છે કે - “હા, એ વાત છે કે તે ક્ષેત્ર વિશેષે કરી તીર્થંકરથી કદી વિરહિત રહેતું નથી. સર્વકાળે કોઈ ને કોઈ તીર્થંકર ત્યાં હોય જ છે. આ વિષયમાં બુદ્ધિમાનોએ પ્રશ્નસમુચ્ચય તથા પ્રશ્નોત્તરરત્નાક્રમાં જોઈ લેવું.” વિશેષ જોવા માટે અત્રે જે બે ગ્રંથનાં નામ આપ્યા તેમાં પણ પરસ્પર સ્પષ્ટ વિરોધ છે, જેની વિગત શરુઆતમાં જ આપી દેવામાં આવી છે.

ટૂંકમાં, આ વિચારણાનો સાર એટલો કે આ બાબતમાં પૂર્વપુરુષો પણ એકમત યા સ્પષ્ટ નથી એવું ભાસે છે. એટલે આપણે પણ તત્ત્વં તુ કેવલિગમ્યં નો જ અનિવાર્યપણે આશ્રય કરીએ.

／ મુનિ શ્રીશીલયન્દ્રવિજયજી, મુનિ શ્રીનિર્ગથયન્દ્રવિજયજી

(ડહેલાવાળા-સમુદાય)

60. ✉ (૭) Σ 39 વિष्णुकुमार मुनि के वैक्रिय शरीर का माप क्या?)

આનો ઉત્તર શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ દ્વારા વિશેષણવતિ ગ્રંથમાં આ રીતે અપાયો છે -

उस्सेहंगुलमाणेण विण्हुणो सयसहस्समुस्सेहो ।

मेरुस्मि पमाणंगुलमाणेण कहं कमं कुज्जा?॥१२८॥

कह वा सोहम्मत्थ च घट्टए उडुवरं विमाणं सो ।

संगमयसंतिअं ति व नं च कहं विण्हुकालम्मि?॥१२९॥

मेरुस्मि कमो उडुघट्टणं च सुइमेत्तयं ण सुत्ताणा ।

होज्ज व संचरमाणं विमाणमुडुसन्नियमदोसो ॥१३०॥

61. ✉ (૯) Σ 99 મરુદેવા માતાને કેવલપ્રાપ્તિ વિષયક મતાંતર)

ચઉપન્નમહાપુરુસચરિત્રમાં મરુદેવા માતાના કેવલજ્ઞાનનું વર્ણન કરતાં 'યોગસ્થિરતા'ની વાત ન કરતાં એમણે ભાવેલ ભાવનાનું જ વર્ણન થયું છે. તે પાઠ – આઢત્તા ચિંતેડ – અવસ્સં તિહુયણઙ્ગમહિઓ મહ પુત્તો, કહમણ્ણહા વિવેઇણો વિબુહા સુસ્સૂસાપરાયણા ભવિસ્સંતિ? ત્તિ। ઇરિસાણ ય તિહુયણપડિબોહ્ણણિમિત્તં કરુણાવજ્જિયહિયયાણં ભવસંભવં કુણંતાણં ઉવગરણણિમિત્તં જણણિ-જણયાઇયં। એવં ચ ઠિએ કો ણેહપડિબંધાવસરો? તા દુટ્ટુ કયં માએ પુવ્વિં જં ણેહમોહિયાએ વિલવિયં। સંસારે સંસરંતાણં કમ્મપસગાણં જીવાણં સવ્વો સવ્વસ્સ પિયા માયા બંધૂ સયણો સત્તુ દુજ્જણો મજ્જત્થો ત્તિ।

એયં ચ ચિતયંતીએ ઉત્તરુત્તરસુહજ્જવસાયારૂઢસમ્મત્તાઇગુણઢાણાએ સહસ ત્તિ પાવિયાઙ્ગપુવ્વકરુણાએ પત્તા ખવગસેઢી, ખવિયં મોહજાલં, પળાસિયાણિ ણાણ-દંસળાવરણં-ઉતરાયાણિ, સમાસાઇયં કેવલળાણં।

62. ✉ (૯) Σ 115 સાન્નિપાતિકના ૨૬ ભાગા)

આ વિશે લોકપ્રકાશમાં શ્રીવિનયવિજયજીએ પણ શંકા જ વ્યક્ત કરી છે. સાથે અનુયોગદ્વારના પાઠને સમર્થન આપ્યું છે –

યત્તુ તત્ત્વાર્થવૃત્તાવેવમુક્તં, ઇષામેવૌપશમિકાદીનાં ઢ્વિકાદિયોગેન સાન્નિપાતિકો નિષ્પદ્યતે ષડ્વિંશતિવિકલ્પઃ, તત્રૈકાદશ વિરોધિત્વાસંભવન્તસ્ત્યક્તા વિકલ્પાઃ પંચદશોપાત્તાઃ સંભવિનઃ, પ્રથમરતૌ ષષ્ઠ ઇત્યન્યઃ પંચદશભેદ ઇતિ વચ્ચનાદિતિ તદભિપ્રાયં સમ્યગ્ ન વિદ્ધઃ, યતોઽનુયોગદ્વારવૃત્તાવેવમુક્તં, તદેવમેકો ઢ્વિકસંયોગભંગકો, ઢ્વૌ ઢ્વૌ ત્રિકયોગચતુષ્કયોગભંગકૌ, એકસ્ત્વયં પંચકયોગ ઇત્યેતે ષડ્ભંગકા અત્ર સંભવિનઃ પ્રતિપાદિતાઃ, શેષાસ્તુ સંયોગમાત્રતયૈવ પ્રરૂપિતા ઇતિ સ્થિતમ્। (ભાવલોક – સર્ગ – ૨૬, ગાથા ૫૪ પૂર્વે)

63. ✉ (૯) ? 38-39)

આના સમાધાનરૂપે મુનિ શ્રીત્રૈલોક્યમંડનવિજયજીએ જાણાવ્યું કે મનઃપર્યવજ્ઞાની મહાત્મા અવધિજ્ઞાની કે વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીના મનોવ્યાપારના આધારે પોતાની ગતિ-આગતિ તથા જળની સચિત્તા-અચિત્તા જાણે. હવે, તેમણે જ અનુસંધાન – ૫૬ માં 'દર્શન વિશે વિચારણા' લેખના અંતભાગમાં મનઃપર્યવજ્ઞાનીને

ક્યું દર્શન હોય તેની ચર્ચા કરી છે. જેમાં તેમણે નોંધ્યું છે કે “મનઃપર્યવજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે વિશિષ્ટ લબ્ધિઓથી સમ્પન્ન હોવું અનિવાર્ય છે અને આવી વિશિષ્ટ લબ્ધિઓ ધરાવતા મહાત્માના મતિ-શ્રુતજ્ઞાન તેમજ યક્ષુ-અયક્ષુ દર્શન પણ વિશિષ્ટ કોટિનાં જ હોય છે. જો કે કથાસાહિત્યમાં એવો એક પણ દાખલો નથી મળતો કે જેમાં અવધિજ્ઞાન વગર મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હોય.”

આથી સમજાય છે કે મનઃપર્યવજ્ઞાની વિશિષ્ટ શ્રુતબળે અથવા તો પોતાના અવધિજ્ઞાન વડે જ પોતાના ભવોની ગતિ-આગતિ અને જળની સચિત્તા-અચિત્તાનો નિર્ણય કરી શકતા હશે. જેથી તેમને અન્ય અવધિજ્ઞાની કે વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની પર અવલંબિત રહેવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી, એમ વિચારી શકાય.

(60-63 ચારે પત્રો) / મુનિ શ્રીસૌમ્યચન્દ્રવિજયજી (શ્રીનેમિસૂરિજી-સમુદાય)

[પ્રશ્નકર્તા મહાત્માની જિજ્ઞાસા વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન કે અવધિજ્ઞાન વગેરેના ઉપયોગ વગર જ મનઃપર્યવજ્ઞાની મનઃપર્યવજ્ઞાન થકી જ પોતાની ગતિ-આગતિ કે જળની સચિત્તા-અચિત્તા જાણે કે નહીં તે સંદર્ભે છે એમ સમજીને તે પ્રમાણે સંભવિત સમાધાન સૂચવ્યું હતું. અત્રે મુનિશ્રી જે વાત લખે છે તે તો સ્વયં જિજ્ઞાસુ મુનિવરના પણ ધ્યાનમાં હશે જ. — ત્રૈ.]

64. ✉ (🌀) Σ 54 क्या तीर्थंकर को भी देशना का परिश्रम होता है?)

શ્રીસૂયગડાંગસૂત્ર — શ્રુતસ્કંધ — ૨, અધ્યયન — ૩ ની શ્રીશીલાંકાચાર્ય કૃત વૃત્તિમાં કેવલીભુક્તિની સિદ્ધિના પ્રસંગમાં જણાવ્યું છે કે જેમ તીર્થંકરોને અનંતવીર્ય હોવા છતાં પણ દેવછંદા વગેરેમાં વિશ્રામ આદિ ઘટે છે તેમ આહારક્રિયા પણ. શાતા અને અશાતાવેદનીયનું પરિવર્તમાનપણું હોવાથી કેવલીને પણ ક્ષુધાવેદનીય આદિ પીડા સંભવે છે, માત્ર અનંતવીર્ય પ્રગટ થઈ ગયું હોવાથી કોઈપણ પ્રકારના પરિષહ કે ઉપસર્ગ આદિમાં તેઓને વિલ્વલતા આદિ દોષ અંશતઃ પણ હોતા નથી.

ટીકાના શબ્દો — ...यथा तस्य देवच्छन्दादीनि विश्रामकारणानि गमननिषीदनानि च भवन्त्येवमाहारक्रियाऽपि विरोधाभावात्... अतः केवलानि क्षुद्वेदनीयादिपीडा संभाव्यते केवलमसावनन्तवीर्यत्वान्न विह्वलीभवति॥

આથી નિષ્કર્ષ એ નીકળે કે વીર્યાન્તરાયના ક્ષયથી દેશના આદિના કારણે પરિશ્રમ ન થાય એમ નહીં, બલકે વેદનીયકર્મનું તીર્થકરને વિષે પણ વિદ્યમાનપણું હોવાથી પીડા સંભવે, પણ તેમાં વીર્યાન્તરાયનો સંપૂર્ણ ક્ષય થયો હોવાથી વિલ્વલતા આદિ ન પ્રગટે.

65. ✉ (૭) Σ 78 અપવર્તનીય-અનપવર્તનીય આયુષ્ય વિષે સ્પષ્ટતા)

અસંખ્યાતવર્ષના આયુષ્યવાળા જીવોના આયુષ્યની પણ અપવર્તના જેમ આચારાંગસૂત્રમાં બતાવી છે તેમ સૂચ્યગડાંગસૂત્રમાં પણ આવા પ્રકારની વાતનો નિર્દેશ છે. પરંતુ વિશેષતા એ છે કે અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા જીવોના આયુષ્યની અપવર્તના પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા પછી પણ થઈ શકે છે એ પ્રમાણેનો પાઠ સૂચ્યગડાંગસૂત્રમાં આપ્યો છે જે વિચારણીય છે -

बहवपायत्वादायुषः सर्वास्वप्यवस्थासु प्राणी प्राणस्त्यजतीत्युक्तं भवति, तथाहि - त्रिपल्योपमायुष्कस्याऽपि पर्याप्त्यनन्तरमन्तर्मुहूर्तेनैव कस्यचिन्मृत्युरूपतिष्ठतीति॥ (૧.૨.૧.૨ ટીકા)

(64-65 પત્રો) / મુનિ શ્રીશીલચન્દ્રવિજયજી (ડહેલાવાળા-સમુદાય)

66. ✉ (૭) Σ 145 પરમાત્માના કલ્યાણક સમયે દેવોનું આગમન)

આ સંદર્ભે શ્રીશુભવીર કૃત પ્રશ્નચિંતામણિમાં સરસ ખુલાસો મળે છે -

પ્રશ્ન - વાસુપૂજ્યચરિત્રમાં કહ્યું છે કે મેરુપર્વત પર ૩૨ ઈન્દ્રોએ પ્રભુને સ્નાન કરાવ્યું તેનો અર્થ શું?

ઉત્તર - અહીં ૩૨ ઈન્દ્રો એમ કહી અલ્પ સમૃદ્ધિવાળા વ્યંતર ઈન્દ્રોનો અસ્વીકાર કર્યો છે. આ વાત સમવાયાંગસૂત્રમાં છે. વળી શાંતિનાથચરિત્રમાં પણ પ્રભુના નિર્વાણ સમયે બત્રીસ ઈન્દ્રોનું જ કથન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રભુની ઉપલી જમણી દાઢ સૌધર્મેન્દ્ર, નીચેની દાઢ ચમરેન્દ્ર, ઉપલી ડાબી ઈશાનેન્દ્ર અને નીચેની બલીન્દ્ર ગ્રહણ કરે. બાકીના ૨૮ દાંત ૨૮ ઈન્દ્રોએ ગ્રહણ કર્યા.

67. ✉ (🌀 @ ? 36 તારાની ચલાયમાનતા)

આ સંદર્ભે શ્રીશુભવીર કૃત પ્રશ્નચિંતામણિમાં એક વાત જાણવા મળે છે -

પ્રશ્ન - અવયરણં ચંદસૂરાણં એ ગાથામાં જાણાવ્યું છે કે વીરભગવંતને વાંદવા માટે સૂર્ય-ચન્દ્ર મૂળવિમાને આવ્યા હતા. પ્રશ્ન એ છે કે તારાઓનાં વિમાનોનો અવકાશ ઘણો જ અલ્પ હોવાથી સૂર્ય-ચન્દ્ર કેવી રીતે આવી શક્યા?

ઉત્તર - તેઓ ભગવાનને વાંદવા મૂળ વિમાનની સાથે અહીં આવ્યા તે અચ્છેરું જ ગણાય છે. તેમ જ તારાઓનાં વિમાનોનો અવકાશ અલ્પ હોવા છતાં તેઓનું અહીં આવવું તેનો પણ આશ્ચર્યમાં જ સમાવેશ થતો હોવાથી તે કંઈ અદ્ભુત નથી, આમ કેટલાક ઉત્તર આપે છે, પણ તે ઉત્તર બરાબર નથી. તેનો નિર્ણય સ્થાનાંગસૂત્રમાં આ પ્રમાણે છે - તિર્હિં ઠાળેહિં તારારૂવે ચલેજ્ઞા, તં જહા - વિકુવ્વમાણે વા પરિયારેમાણે વા ઠાળાઓ વા ઠાળં સંકમ્મમાણે તારારૂવે ચલેજ્ઞા। દરેક તારાઓ ત્રણ પ્રકારે પોતાના સ્થાનનો ત્યાગ કરે છે. જેમ કે - વૈક્રિયશરીર કરીને અન્ય દેવીઓ સાથે મૈથુન કરવાની ઈચ્છાથી અથવા ધાતકીખંડ વગેરેના મેરુ સુધીના ભાગનો ત્યાગ કરે અથવા તો ચમરેન્દ્રની પેઠે કોઈ મહર્ષિકદેવ વૈક્રિય વગેરે કરે અને તેને માર્ગ આપવા પોતાના સ્થાનનો ત્યાગ કરે છે - એમ સ્થાનાંગસૂત્રની વૃત્તિના વચનથી આમાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ જણાતો નથી. (66-67 પત્રો) / ત્રૈ.

68. ✉ (🌀 Σ 154 જિનકલ્પની ૭ વીથી)

અત્રે જાણાવેલ છે કે “તેઓ સાથે રહેવા છતાં પણ એકબીજા સાથે વાત ન કરે”. આ જ વાત ચતુઃશરણપ્રકીર્ણકમ્ ની બૃહદ્દિવરણ નામની વૃત્તિ વાંચતાં જણાઈ - એકસ્યાં ચ વસતૌ યદ્યપિ ઉત્કૃષ્ટતઃ સપ્ત જિનકલ્પિકા વસન્તિ તથાપિ પરસ્પરં ન ભાષન્તે। હવે આ જ પંક્તિની ઉપરની પંક્તિમાં એવું જાણાવેલ છે કે તેઓ એષણાદિવિષયં મુક્ત્વા ન કેનાપિ સાર્ધં જલ્પન્તિ। આનો અર્થ એમ સમજાય કે એષણાદિ સંબંધી વાત કોઈની સાથે કરે છે. તો પ્રશ્ન એ થાય કે (૧) શું તેઓ એષણાદિ સંબંધી વાત પરસ્પર કરે અને એના સિવાયની વાત નથી કરતા એવું હોય તો સીધું

એકસ્યાં ચ વસતૌ યદ્યપિ ઉત્કૃષ્ટતઃ સપ્ત જિનકલ્પિકા વસન્તિ તથાપિ
 એષણાદિવિષયં મુક્ત્વા પરસ્પરં ન ભાષન્તે એવું લખી દેવું જોઈએ. તે કેમ નથી
 કર્યું? (૨) અથવા તો શું એવું સમજવાનું છે કે એષણાદિ સંબંધી વાત પણ તેઓ
 પરસ્પર તો નથી જ કરતા, પણ બીજા કોઈની સાથે કરવી પડે તો કરે છે? (૩)
 એષણાદિ માં રહેલા આદિ શબ્દથી શું સમજવાનું છે?

તથા તેમાં પણ ષડ્ભાગ ની જ વાત કરી છે. ટૂંકમાં, જ્યાં પ્રથમ દિવસે ગયા
 હોય ત્યાં જ સાતમા દિવસે પાછા જાય છે. યત્ર ગ્રામે માસકલ્પં ચાતુર્માસિકં વા
 કરિષ્યતિ તત્ર ષડ્ભાગાન્ કલ્પયતિ, તતશ્ચ યત્ર ભાગે એકસ્મિન્ વિષયે ગોચરચર્યા
 હિણ્ડતિ તત્ર સપ્તમ એવ દિવસે પર્યટતિ।

[આ પ્રશ્નોના ખુલાસા માટે બૃહત્કલ્પલઘુભાષ્ય - ગાથા - ૧૪૧૨ અને તેની
 આગળ-પાછળની ગાથાઓ તેમ જ તેની વૃત્તિ જોવા ભલામણ. જિનકલ્પિક મહાત્માઓ
 એષણાદિ માટે પણ પરસ્પર નથી જ બોલતા. અલબત્ત, એ માટે ગૃહસ્થ સાથે બોલવું પડે
 તો ખપપૂરતું બોલે. / ત્રૈ.]

69. ✉ (૭) Σ 145 પરમાત્માના કલ્યાણક સમયે દેવોનું આગમન)

અત્રે ચઉપન્નમહાપુરુસચરિત્રંના આધારે આદિનાથ પ્રભુના ચ્યવન વખતે
 સૌધર્મેન્દ્રના આવવાની વાત તથા પાસનાહચરિત્રંના આધારે પાર્શ્વનાથ ભગવાનના
 ચ્યવન વખતે ૩૨ ઈન્દ્રો આવવાની વાત જણાવેલ છે.

આ બન્ને પ્રકારની વાત આવશ્યકનિર્યુક્તિ - ગાથા - ૧૮૪ ની વૃત્તિમાં
 ઋષભદેવપ્રભુના ચ્યવન સંબંધે જણાવાઈ છે - સક્લસ ચ આસણં ચલિયં, સિગ્ધં
 આગમણં, ભણ્ઙ - દેવાણુપિણ! તવ પુત્તો સયલભુવણમંગલાલઓ પઢમરાયા
 પઢમધમ્મચક્કવટ્ઠી ભવિસ્સહા. કેઈ ભણંતિ - વત્તીસંપિ હંદા આગંતૂળ વાગરંતિ।

70. ✉ (૭) Σ 99 મરુદેવા માતાને કેવલપ્રાપ્તિ વિષયક મતાંતર)

આવશ્યકનિર્યુક્તિ - ગાથા - ૩૪૩ ની વૃત્તિમાં મરુદેવામાતાને ભગવાનના
 છત્રાતિછત્રને જોતાં જોતાં કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને અન્યમતે ભગવાનની ધર્મકથા
 સાંભળતાં કેવલજ્ઞાન થયું એમ બે મત પ્રતિપાદિત થયા છે - તતો તીણ ભગવઓ

છત્તાઈચ્છત્તં પાસંતીએ ચેવ કેવલમુપ્પણ્ણં। અણ્ણે ભણંતિ - ભગવઓ ધમ્મકહાસદં સુણંતીણા।

(68-70 પત્રો) / મુનિ શ્રીસૌમ્યપ્રભવિજયજી (શ્રીકિસરસૂરિજી-સમુદાય)

71. ✉ (૭) Σ 125 સિરિકુમ્માપુત્તયરિઅંની એક ગાથાનો અનુવાદ)

સ્થાનાંગસૂત્રની ટીકામાં આ સંદર્ભે જુદી જ વાત નોંધાઈ છે -

તથા દિવ્યભોગમૂર્ચ્છિતાદિવિશેષણાત્તસ્ય મનુષ્યાણામયં માનુષ્યઃ સ એવ માનુષ્યકો ગન્ધઃ પ્રતિકૂલો દિવ્યગન્ધવિપરીતવૃત્તિઃ પ્રતિલોમશ્ચાઽપિ ઇન્દ્રિયમનસો-રનાહલાદકત્વાત્, એકાર્થો ચૈતૌ અત્યન્તામનોજ્ઞતા-પ્રતિપાદનાયોક્તાવિતિ। યાવદિતિ પરિમાણાર્થઃ, ચત્તારિ પંચેતિ વિકલ્પ-દર્શનાર્થ, કદાચિત્ ભરતાદિષ્વેકાન્તસુષમાદૌ ચત્વાર્યેવાઽન્યદા તુ પશ્ચાપિ, મનુષ્યપશ્ચેન્દ્રિયતિરશ્ચાં બહુત્વેનૌદારિકશરીરાણાં તદવયવતન્મલાનાં ચ બહુત્વેન દુરભિગન્ધપ્રાચુર્યાદિતિ। આગચ્છતિ મનુષ્યક્ષેત્રા-દાજિગમિષું દેવં પ્રતીતિ। इदं च मनुष्यक्षेत्रस्याशुभस्वरूपत्वमेवोक्तम्, न च देवोऽन्यो वा नवभ्यो योजनेभ्यः परतः आगतं गन्धं जानातीति। अथवा अत एव वचनात् यदिन्द्रियविषयप्रमाणमुक्तं तदौदारिकशरीरेन्द्रियापेक्षयेव सम्भाव्यते, कथमन्यथा विमानेषु योजनलक्षादिप्रमाणेषु दूरस्थिता देवा घण्टाशब्दं शृणुर्यदि परं प्रतिशब्दद्वारेणान्यथा वेति नरभवाशुभत्वं चतुर्थमनागमनकारणमिति। शेषं निगमनम्॥ (४.३.३२३)

અર્થાત્ સુષમાદિકાળમાં ચારસો અને શેષકાળમાં પાંચસો યોજન સુધી મનુષ્યલોકની દુર્ગંધ જાય છે. તેથી દેવો મનુષ્યક્ષેત્રમાં આવતા નથી. આ વાત ફક્ત મનુષ્યક્ષેત્રનું અશુભત્વ જ જણાવે છે. કારણ કે ગંધનો વિષય નવ યોજન સુધી જ જણાય છે. અથવા તો જે ઇન્દ્રિયનો વિષય કહ્યો તે ઔદારિક શરીરની અપેક્ષાએ જ સંભવે છે. તે માટે એમણે લાખ યોજન દૂર રહેલા દેવોને ઘંટોનો નાદ સંભળાય છે તે દૃષ્ટાંત કહ્યું. છતાં તેને માટેનું બીજું કારણ પ્રતિશબ્દ છે તેમ પણ જણાવ્યું. રાજપ્રાચીન-ઉપાંગની વૃત્તિમાં આ ઘંટનાદ સંભળાવામાં પ્રતિશબ્દને જ કારણ કહ્યું છે. ત્યાં ઇન્દ્રિયનો વિષય દેવોની અપેક્ષાએ ન ગણવો જોઈએ તે વાત નથી નોંધી.

/ મુનિ શ્રીસૌમ્યપ્રભવિજયજી (શ્રીકિસરસૂરિજી-સમુદાય), મુનિ શ્રીસૌમ્યચન્દ્રવિજયજી (શ્રીનેમિસૂરિજી-સમુદાય)

73. ✉ (૧) Σ 111 અગ્નિ કા લક્ષણ)

શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી બી અગ્નિ કા લક્ષણ ઉષ્ણત્વ બતાવે હુએ કહતે હૈં કિ ઉષ્ણત્વ અગ્નિ કે અલાવા અન્યત્ર કહીં નહિ હોતા તથા અગ્નિ મેં હમેશા ઉષ્ણત્વ હોતા હૈ। શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી કે શબ્દ - ‘ઉષ્ણત્વમગ્નિલિઙ્ગં નાઽન્યત્રાઽગ્નેઃ, ન ચ નાઽગ્નાવિતિ।’ (દશવૈકાલિકસૂત્ર ૪.૫૧ કી હારિભદ્રીવૃત્તિ)। ઇસ પ્રકાર ઉક્ત લેખ મેં લિખિત ત્રીન અતિવ્યાપ્તિ કે સાથ યહાં એક અવ્યાપ્તિ બી સંભવિત હૈ – ચંદ્રકાંતમણિ કે સંયોગ મેં અગ્નિ કી ઉષ્ણતા કા પ્રતિબંધ હોતા હૈ, અતઃ યહાં લક્ષ્ય (અગ્નિ) હોને પર બી લક્ષણ (ઉષ્ણત્વ) ન હોને સે અવ્યાપ્તિ સંભવ હૈ।

／ મુનિ શ્રીગોયમચંદ્રવિજયજી (ડહેલાવાલા-સમુદાય)

74. ✉ (૧) Σ 158 ચિત્ર અને સંભૂતિ)

આ લેખ અંગે થોડીક પૂરક માહિતી –

સાકેતપુર નગરના ચંદ્રાવતંસક રાજના પુત્ર મુનિચન્દ્રકુમાર. દીક્ષા લીધા પછી એકવાર વનમાં ભૂલા પડેલા તે મુનિને ચાર ગોવાળમિત્રોએ દૂધ વહોરાવીને પારણું કરાવ્યું. અને તેઓની પાસે ધર્મદેશના સાંભળીને દીક્ષા પણ લીધી. આમાંથી બે ગોવાળે શુદ્ધબુદ્ધિથી સંયમનું પાલન કર્યું અને બે મુનિએ ઘૂણાપૂર્વક, જે બે મિત્રોએ ઘૂણા કરી હતી તે આગળ જતાં ‘ચિત્ર અને સંભૂતિ’ નામનાં જેન કથાસાહિત્યનાં પ્રસિદ્ધ પાત્રો થયાં. આમની કથા ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ચિત્રસંભૂદજ્જનામના તેરમા અધ્યયનમાં છે.

હવે સંયમનું શુદ્ધબુદ્ધિથી પાલન કરનારા અન્ય બે ગોવાળમિત્રો દેવલોકમાં જઈને ત્યાંથી બીજા ભવમાં શ્રેષ્ઠિપુત્ર બન્યા. આ ભવમાં તેમને બીજા ચાર મિત્રો થયા. અને આ છ જણાએ સાથે દીક્ષા લીધી. આ છ જીવોની આગળની કથા ઉસુચારિજ્જનામના ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ચૌદમા અધ્યયનમાં અને તેની વૃત્તિમાં છે.

મુનિશ્રી ઉપદેશપ્રાસાદની જે કથાનો ઉલ્લેખ કરે છે તે વાસ્તવમાં ચિત્ર અને સંભૂતિની નહીં પણ તેમના મિત્રોની છે. તેથી મુનિશ્રીએ સૂચવેલો ચિત્રસંભૂતિમિત્રો સુધારો સાચો જણાય છે. / ત્રૈ.

* * *

श्रुतशुद्धि

श्रुतशुद्धि - ४

ग्रंथ - अनुयोगद्वार (सूणि, विवृति, वृत्ति विभूषित) संपादक - मुनि
श्रीजम्बूविजयश्रु प्रकाशक - महावीर जैन विद्यालय, मुंबई, सं. २०५६

ग्रंथ - अनुयोगद्वार (विषमपदटिप्पणक संहित) संपादक - आ. श्रीअभयशेखर-
सूरिश्रु प्रकाशक - दिव्यदर्शन ट्रस्ट, धोणका, सं. २०६३ शुद्धि - त्रै.

जम्बू.सं.		अभय.सं.		अशुद्धम्	शुद्धम्
पृ.	पं.	पृ.	पं.		
२७	१७	-	-	आवश्यफोपयोग•	आवश्यकोपयोग•
८३	१	-	-	•दव्वावस्सयं	•दव्वसुतं
१०९	९	५९	२०	•क्षयकारणात्वा•	•क्षयकारणत्वा•
११४	६	६०	२६	सामयिकहीना•	सामायिकहीना•
२१६	१८	१२५	१०	लोकःऽधोलोकः	लोकोऽधोलोकः
२३१	६	-	-	कथञ्चिद्धेदात्	कथञ्चिदभेदात्
२५५	२३	१४४	२७	खद खट्ट संवरणे	छद खट्ट संवरणे
२६१	१३	१४८	११	चउरिंदिए।	चउरिंदिए पंचेदिय- तिरिक्खजोणि।

श्रुतसंविभाग - १३

२७८	१७	१६१	४	नाणावणिज्जस्स	नाणावरणिज्जस्स
२७९	८	-	-	समाइयचरित्त•	सामाइयचरित्त•
२८१	७	१६८	१३	पारिणामियनिष्पन्ने	पारिणामियनिष्पन्ने
२९६	२३	१६६	१३	क्षयोपशमरूपः क्षायो•	क्षयोपशमः क्षयोपशमरूपः स क्षायो•
३००	१०	१७२	१६	•दयिकौपमिशमिक•	•दयिकौपशमिक•
३१६	१३	१८२	६	अट्टनामे? अट्टविहा	अट्टनामे? अट्टनामे अट्टविहा
३५३	३	२०२	२१	परमस्मैपदी	परस्मैपदी
३६८	१९	२१२	४	पण्णते	पण्णत्ते
४०४	१८	२३३	५	वयासि	वयासी
४४४	१	२५७	६	वेउव्विए	वेउव्विए
४५२	२०	२५८	१९	जघन्यतोऽप्यङ्ख्येय•	जघन्यतोऽप्यसङ्ख्येय•
५१८	१६	२८८	३	•गुणप्पमामणे	•गुणप्पमाणे

શ્રુતશુદ્ધિ - ૫

ગ્રંથ - દશવૈકાલિકસૂત્ર (શ્રીતિલકાર્ય, શ્રીસુમતિસૂરિ અને શ્રીસમયસુંદર વિરચિત વૃત્તિ સહિત) સંપાદક - મુનિ શ્રીતત્ત્વપ્રભવિજયજી

પ્રકાશક - શ્રીજિનભદ્રસૂરિ ગ્રંથમાળા

શુદ્ધિ - ત્રૈ. અને મુનિ શ્રીશ્રુતાંગયન્દ્રવિજયજી (શ્રીનેમિસૂરિજી-સમુદાય)

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧૯	સ્વર્નાદ્રિયોજના•	સ્વર્નાદ્રૌ યોજના•
૨	૭	તદ્ભવ્ય•	તદ્ ભવ્ય•
૨	૧૧	કર્તા	કર્ત્રા
૨	૧૨	તત્તન્મનોરથઃ	તત્ તન્મનોરથઃ
૨	૧૨	•રથઃ પ્રમાણ•	•રથઃ [ન?] પ્રમાણ•
૨	૧૭	[અઙ્ગોની સ્થિતિ સારી રીતે જાણીને]	[અઙ્ગોની સ્થિતિ ક્રમશઃ મોટી જાણીને]
૩	૮	ચૈતત્સાંદૃષ્ટિકં	ચૈતત્ સાંદૃષ્ટિકં
૩	૧૧	વાચ્યં ગોશબ્દાત્	વાચ્યં ગોશબ્દાત્
૩	૬	•ભેદમ્ ઇત્ય•	•ભેદમ્ ઇત્ય•
૪	૬	ઇહાર્થતસ્ત(તોઽર્હ)ત્પ્રણીતસ્ય	ઇહાર્થતસ્તત્પ્રણીતસ્ય
૪	૧૯	વ્યઙ્ગ્ય	વ્યઙ્ગ્યમ્
૫	૨૪	સવાહ્યાભ્યતરેણ	સવાહ્યાભ્યન્તરેણ
૫	૨૫	સાવધઃ	સાધવઃ
૬	૬	•કાયાદિરૂપ•	•કાયાદિરૂપ•
૬	૬	યથા કૃતેષુ	યથાકૃતેષુ
૬	૭	સ્વયં સિદ્ધેષુ	સ્વયંસિદ્ધેષુ
૬	૮	પુષ્યન્તિ	પુષ્પન્તિ
૬	૯	તણસ્ય	તણસ્સ

श्रुतसंविभाग - १३

६	१३	को प्याह	कोऽप्याह
६	१८	कश्चिदाह	(सु०) कश्चिदाह
७	१०	प्रतिग्रह०	प्रतिगृह०
७	३	लोल्या०	लौल्या०
८	९	•यथोक्त क्षुल्लकवत्	•यथोक्तक्षुल्लकवत्
१२	३	संनिवर्तन्त	स निवर्तत
१२	२२	तादृशो	तादृशं
१३	१५	•निग्रहाविधि०	•निग्रहविधि०
१३	१९	•मुभयाऽसेवनेन	•मुभयाऽसेवनेन
१५	७	महुवयसंजुत्ता	महुघयसंजुत्ता
१७	१४	ततो	ततः
१९	१	•भोगाः सेवन०	•भोगासेवन०
२२	४	आत्याह	आह
३३	१३	देवलोकात् क्षपयित्वा	देवलोकात् [च्युत्वा] क्षपयित्वा
३९	२१	पृथिवीकाठिन्य०	पृथिवी काठिन्य०
४२	२	•गाहनरैनेकैः	•गाहनैरनेकैः
४६	४	शालूरा(का)दयः	शालूरादयः
४६	२३	•धर्मप्रभाव०	•धर्मप्रभव०
४७	६	•भिधानमुच्यत? विज्ञान०	•भिधानम्? उच्यते विज्ञान०
४७	८	त्रसत्वप्रसङ्गः	अत्रसत्वप्रसङ्गः
४७	९	•भावाच्चैव०	•भावाद्। नैव०
४७	१९	सत्वख्यापनार्थः	[त्र]सत्वख्यापनार्थः
५१	१	उच्छब्दो	उच्छब्दो
५५	९	•मीत्येद्	•मीत्येतद्

श्रुतसंविभाग - १३

५५	२१	मैथुन	मैथुनं
५८	३	शास्त्रपरिज्ञा	शास्त्रपरिज्ञा
५९	१७	परिषं गतः	परिषद्गतः
५९	२१	भिक्षुरेव	भिक्षुरेवं
५९	२४	स्थितेर्हासाद्	स्थितेर्हासाद्
६१	१६	लेष्टुः (लोष्टः) प्रसिद्धः	लेष्टुः प्रसिद्धः
६७	१९	•मासन(हार)शयनादि	•मासनशयनादि
६८	७	गच्छन्तं वा निषीदन्तं वा	गच्छन्तं वा [तिष्ठन्तं वा] निषीदन्तं वा
७०	१३	स्मृता	स्मृताः
७१	१२	प्रमादाना-ऽनाभोगाभ्यां	प्रमादा-ऽनाभोगाभ्यां
७२	१२	•कुञ्चना देरकरणेन	•कुञ्चनादेरकरणेन
७२	१९	प्रतर [?] सिंह•	प्रतरसिंह
७३	१९	पढमं-इति-इत्यनेन किमागतं?	?
७४	५	ज्ञानाभ्यासेनापि(न) इति	ज्ञानाभ्यासेनापि इति
७५	२४	अनेन प्रकारेण	विशेषेण प्रकारेण
७६	१३	•योगदुःख•	•योग[सुख]दुःख•
७६	२१	•योग, सुख•	•योगसुख•
८१	७	•गुण(धन)वतः	•गुणवतः
८३	१०	स्वास्थ्यं	स्वास्थ्यं
८३	१६	मूर्च्छितः, पुनः किंभूतः साधुः? अगृद्धो	मूर्च्छितः अगृद्धो
८७	१	यतश्चैवं ? – तस्मात्	यतश्चैवं तस्मात्
८७	५	•मार्गेण न गच्छेत्	•मार्गेण गच्छेत्
८८	५	न चरेद्	न चरेद्

श्रुतसंविभाग - १३

८८	७	तत एव	त एव
८८	२०	न चेरद्	न चरेद्
८९	११	•वशानयने(नये)	•वशानयने
८९	१९	कथं वेश्यागतभावस्य चतुर्थव्रतं पीड्यते? -	कथं ? वेश्यागतभावस्य चतुर्थव्रतं पीड्यते।
९०	१०	•रक्खणे(करणे)	•रक्खणे
९०	१०	य हिंसा	यऽहिंसा
९०	१९	किं भूतं	किम्भूतं
९२	३	यथाभावम्	यथाभागम्
९३	१४	उदकभुवनानि	उदकभवनानि
९३	२२	आ(अव)लोकं	आलोकं
९४	५	जिज्ञासवो मा इति	जिज्ञासवोऽमीति
९६	५	अनुज्ञाप्य। अनुज्ञाते	अनुज्ञाप्य, अनुज्ञाते
९७	३	परिगृह्णीयात् सामान्यापेक्षया,	परिगृह्णीयात्। सामान्यापेक्षया
९७	५	दुष्प्रत्युपेक्षणीया	दुष्प्रत्युपेक्षणीया
९७	१८	संयमात्म-ऽऽविराधना•	संयमात्मविराधना•
१००	१२	•व्या(नाक्षि)प्त	•व्या(क्षि)प्त
१०१	१	कल्पिकग्रहणं, द्रव्यतः	कल्पिकग्रहणं द्रव्यतः
१०१	६	प्रत्याचक्षीत्	प्रत्याचक्षीत
१०१	८	सिक्क्यादि	सिक्थादि
१०२	७	घट्टयित्वा तथैव	घट्टयित्वा। तथैव
१०२	२२	गृहाङ्गणादिरहितं	गृहाङ्गणादिस्थितं
१०२	२४	वर्षाषु	वर्षासु
१०३	९	“यदुत सामान्य•	यदुत “सामान्य•
१०४	१२	पृथिवीरजीवगुण्डितेन	पृथिवीरजोऽवगुण्डितेन

श्रुतसंविभाग - १३

१०४	२०	उदुखलकण्डित	उदुखलखण्डित
१०५	५	उदुखलख(क)ण्डित	उदुखलखण्डित
१०५	१४	दर्व्यादौ	दध्यादौ
१०५	१८	•मण्डकादिवत् ,तदन्य•	•मण्डकादिवत् तदन्य•
१०५	२४	सामान्येन नेत्याह	सामान्येन ? नेत्याह
१०७	१४	अथं	अथ
१०७	२३	निषन्ना	निषण्णा
१०८	२	कालमासिणी	कालमासिनी
१०८	२२	यतश्चैवम् ? – तो	यतश्चैवमतो
१०९	१९	रुदन्	रुदद्
१०९	२३	रोवउ मा वा	रोवउ [वा] मा वा
११०	१५	तदित्थं भूतं	तदित्थम्भूतं
१११	१	पीषिण्येत्यर्थः	पेपिण्येत्यर्थः
१११	१२	उद्धिज्य	उद्धिद्य
१११	१५	तदित्थं भूतं	तदित्थम्भूतं
११२	८	अव्यापारपाषण्डिभ्यो	अव्यापारपाखण्डिभ्यो
११२	१७	यतश्चैवम् ? – अतो	यतश्चैवमतो
११५	१२	किं वदेत् ? – तद् आह	किं वदेत् तद् आह
११५	१५	यतश्चैवम् ? – अतो	यतश्चैवमतो
११६	२	वदेत् ? तद् आह	वदेत् तद् आह
११६	८	यतश्चैवम् ? अतो	यतश्चैवमतो
११७	१३	साधोभिक्षां	साधोर्भिक्षां
११७	१६	विध्यासती•	विध्यास्यती•
११७	२०	भाजने न दद्यात्	भाजनेन दद्यात्
११९	१९	गच्छन्तीत्येवं शीलाः	गच्छन्तीत्येवंशीलाः

श्रुतसंविभाग - १३

१२०	४	तानपि(तान्यपि) हिंस्यात्	तानपि हिंस्यात्
१२०	१२	(सु०) अत्रैव	अत्रैव
१२०	१४	•तांश्च(तानि) हिंस्या•	•तांश्च हिंस्या•
१२१	२४	(सु०) किमित्याह	किमित्याह
१२१	२४	विक्रायमाणं	विक्रीयमाणं
१२३	३	यतश्चैवम् ? - अतो	यतश्चैवमतो
१२३	७	एतद् ग्रहणे	एतद्ग्रहणे
१२३	२४	(व्रीहिदकं)	(वीह्योदकं)
१२४	४	कलुष्याधो•	कालुष्याधो•
१२४	४	प्रतिपृच्छय	प्रतिपृच्छ्य
१२४	२१	•परिर्तनादिरूपम्।	•परि[व]र्तनादिरूपम्।
१२४	२४	निश्चे(च्चय)यं	निश्चे(श्च)यं
१२६	१२	(सु०) 'तं च होञ्ज'	'तं च होज्ज'
१२६	२३	कथं प्रतिष्ठापयेत्?	कथं परिष्ठापयेत् ?
१२६	२६	प्रतिष्ठाप्य	परिष्ठाप्य
१२९	१२	प्रमार्ज्य (प्रमृज्य) च	प्रमार्ज्य च
१२९	१४	प्रतिष्ठापयेत्, प्रतिष्ठाप्य	परिष्ठापयेत्, परिष्ठाप्य
१२९	२२	किमथ ?	किमर्थम् ?
१३०	२३	•मतिचार	•मतिचारं
१३०	२४	मतिचार ?	मतिचारम्?
१३१	१९	•प्रदा(धाव)नादिना	•प्रदानादिना
१३४	१	किं	किञ्चित्
१३६	१३	किंभूत ?	किम्भूतम्?
१३७	१	नातिहीलयेत्।	नातिहीलयेत्।
१३७	२४	कुलगुखोऽमी	कुलगुरवोऽमी

श्रुतसंविभाग - १३

१३८	८	प्रथमोद्देशः	प्रथमोद्देशः
१३९	६	तत्तत्कथमहं	तत्कथमहं
१४१	६	•व्यत्ययो युक्तः	व्यत्ययोऽयुक्तः
१४१	१०	भुञ्जीताऽऽश्री•	भुञ्जीताऽश्री•
१४१	१५	अलेपं	आलेपं
१४२	१५	पूर्वोक्तेनानेन। उत्तरेण वा	पूर्वोक्तेन। अनेनोत्तरेण वा
१४४	८	च पुनस्त्व•	पुनश्च त्व•
१४४	९	च पुनः सन्निवेशं	पुनश्च सन्निवेशं
१४६	५	च पुनः	पुनश्च
१४६	१६	प्रतोल्यादा।	प्रतोल्यादौ।
१४८	९	तस्मान्नैव	तस्मान्नैवं
१४८	२२	वावि च किल कलिका	वा विचकिलकलिका
१४९	१६	संमृज्य	संमृद्य
१४९	१७	पाणाणां	पाणाणि
१५१	२	•स्यार्जकादेश्च	•स्यार्यकादेश्च
१५१	१४	तरुणं	तरुणां
१५१	२३	तिलपर्यटम्	तिलपर्पटम्
१५२	३	अश्विन्नं	अस्विन्नं
१५५	१७	सामान्येनाह	विशेषेणाह
१५७	९	दर्शितं सन्	दर्शितं सत्
१५७	२१	गुर्वादि योग्यं	गुर्वादियोग्यं
१५७	२२	गृह्या	गृद्ध्या
१५८	७	आत्मार्थ एव [जघन्यो] गुरुः	आत्मार्थ एव गुरुः
१५८	७	गुरुः-[पाप]प्रधानः	गुरुः - प्रधानः
१५९	२०	निर्वर्तयति	निवर्तयति
१६०	६	निर्वर्तयति	निवर्तयति
१६०	१९	यशःसंयमं	यशः संयमं

श्रुतसंविभाग - १३

१६१	१२	च पुनर्निकृतिं	पुनश्च निकृतिं
१६१	२१	शौण्डिकात्यन्ता•	शौण्डिका अत्यन्ता•
१६१	२४	च पुनरसाधुता	पुनश्चाऽसाधुता
१६२	८	क्लिष्टचित्तः	क्लिष्टचित्तः
१६२	१५	क्लिष्टचित्तो(सत्त्वो)मरणा•	क्लिष्टचित्तो मरणा•
१६२	२०	नादृशः	तादृशः
१६३	१९	•विरमो	•विरओ
१६३	२१	यतश्चैवं? - अत•	यतश्चैवमत•
१६४	६	पश्यतः।	पश्यत।
१६४	६	कल्याणम्। संयम•	कल्याणं संयम•
१६४	८	संयुक्तः। संयम•	संयुक्तः संयम•
१६५	२१-२२	वा स्तः	वाऽऽस्ते
१६५	१३	शुद्धं धर्मम्।	शुद्धधर्मम्।
१६६	४	पृष्टत्वमसौ	पृष्टस्त्वमसौ
१६६	११	•स्तेनश्च [नामक्षपकरूपश्च] पाल•	•स्तनेश्च पाल•
१६६	२१	सन् जानाति	सन् न जानाति
१६७	१८	•संहरंति	•संहरति
१६८	१०	संहरन्नाइ	संहरन्नाह
१६९	७	स्वाश्रये स च	स्वाश्रये। स च
१६९	१५	•ध्ययनस्यमारभ्यते	•ध्ययनमारभ्यते
१६९	१५	अन	अस्य
१७०	१	किम्भूत	किम्भूतं
१७१	१२	•त्युप(प्र)दर्शने	•त्युप[प्र]दर्शने
१७१	१५	किम्भूतानां	किम्भूतानां ?
१७२	१८	अखण्ड(ण्डा-)-स्फुटिताः	अखण्डस्फुटिताः

श्रुतसंविभाग - १३

१७३	९	निग्रन्थभावाद्	निग्रन्थभावाद्
१७३	१८	शोभया	शोभाया
१७५	२	सर्वभूतविषयः। संयमः	सर्वभूतविषयः संयमः
१७५	१४	•साधन(क)त्वेनोपलब्धा	•साधनत्वेनोपलब्धा
१७६	३	स्वं	स्वयं
१७६	११	कथ ?	कथम्?
१७७	५	•कारि, सर्वमेव	•कारि सर्वमेव
१७७	५	कथम ?	कथम्?
१७७	१०	•प्रान्त(स्या)स्थाहारस्यै•	•प्रान्तस्था(स्या)हारस्यै•
१७७	२४	सर्वत्र तापकारित्वात्	सर्वत्रतापकारित्वात्
१७८	१	•परिपालनात् , पुन•	•परिपालनात् पुन•
१७९	१३	कथ ?	कथम्?
१७९	२०	यतश्चैवम् ? - अतो	यतश्चैवमतो
१८०	५	•सम्बन्ध्यपायः, कष्टं	•सम्बन्ध्यपायः कष्टं,
१८०	७	•सम्बन्ध्यपायः, कष्ट•	•सम्बन्ध्यपायः कष्ट•
१८१	३	एवं प्रकार•	एवंप्रकार•
१८१	१८	•मतो [ऽहं] मन्ये	•मतो मन्ये
१८१	१९	अन्यतरा(रं)मपि	अन्यतरा(र)मपि
१८१	२०	स्तोका(कं)मपि	स्तोका(क)मपि
१८२	५	चोलपट्टादि वा १	चोलपट्टादि १
१८२	११	यद्येवं वस्त्रादि	यद्येवं, वस्त्रादि
१८२	११	साधुना•	साधूना•
१८२	२०	यतश्चैवं ? अतः	यतश्चैवमतः
१८३	४	यतश्चैवं ? अतः	यतश्चैवमतः

श्रुतसंविभाग - १३

१८३	१४	एकोऽपि शब्दश्चार्थे	एकोऽपिशब्दश्चार्थे
१८३	१८	कुतः ? ते	कुतस्ते
१८३	१९	कुर्वन्तीत्याह	कुर्वन्ति ? इत्याह
१८४	८	षष्ठमह	षष्ठमाह
१८४	१७	च पुनरेकं	पुनश्चैकं
१८५	२१	पृथक् संसक्तं	पृथक् , संसक्तं
१८५	२२	तानुकार्द्रादीन्	तानु[द]कार्द्रादीन्
१८५	२२	अचक्खुर्विषये	अचक्षुर्विषये
१८६	९	•भूतान्येव संसक्तं	•भूतान्येव, संसक्तं
१८७	१८	•नग्रांश्च	•नग्राह्यांश्च
१८९	५	ज्वालयिम्	ज्वालयितुम्
१८९	१७	•नाश्रणीयमिति	•नाश्रयणीयमिति
१९०	१०	यतश्चैवं ? – अतः	यतश्चैवमतः
१९०	१७	यतश्चैवं ? – अतः	यतश्चैवमतः
१९२	६	एषां धर्मोपकरणं	एषां [पूर्वव्याख्यातार्थानां यद्] धर्मोपकरणं
१९२	१२	•नेत्येत्	नेत्येतत्
१९२	२१	सुसाधुर्वर्जितो•	सुसाधुवर्जितो•
१९३	१९	अधुनैतद्वृत्ति•	अधुनैतद्वृत्ति•
१९३	२२	पिंडेसणसिज्जपाएसा।	पिंडेसणसिज्ज[वत्थ]पाएसा
१९४	१७	अधुनैतद्वृत्ति•	अधुनैतद्वृत्ति•
१९५	५	विवर्जयेत्	विवर्जयन्
१९६	२१	स्थितात्मानः संयमैकजीविनः	स्थितात्मानः [धर्मजीविनः] संयमैकजीविनः
१९७	३	कांस्येसु	कांस्येषु

श्रुतसंविभाग - १३

१९७	६	चतुर्दशस्थान•	चतुर्दशस्थान•
१९७	१०	चतुर्दशस्थान•	चतुर्दशस्थान•
१९७	१०	कांसेषु	कंसेषु
२०१	९	•संसर्गात् , स्त्रिया	•संसर्गात्। स्त्रिया
२०१	९	•करणात्। प्राणानां	•करणात् प्राणानां
२०१	१३	•दोषात् प्राणिनां	•दोषात्। प्राणिनां
२०१	१४	भवति। तथा•	भवति तथा•
२०१	१५	•नादिना च पुनरगारिणः	•नादिना। पुनश्चागारिणः
२०२	१०	•मन्यतरस्य•	•मन्यतर(म)स्य
२०२	१४	•न्यतरस्यै•	•न्यतर(म)स्यै•
२०२	२१	अन्यतरस्य	अन्यतर(म)स्य
२०२	२१	सूत्रेणैवापदमाह	सूत्रेणैवापवादमाह
२०४	१९	•पासुकेन	•प्रासुकेन
२०५	५	•मुद् वर्तननिमित्तं	•मुद्वर्तननिमित्तं
२०६	१२	इत्थं [विभूषा] प्रयोजन•	इत्थं प्रयोजन•
२०७	१७	संयमार्जवौ	संयमार्जवे
२०७	२०	चित्तयोगे•	चित्रयोगे•
२०७	२७	चित्तयोगे•	चित्रयोगे•
२०८	५	तथा अप्रमत्तत्वा•	तथाप्रमत्तत्वा•
२०९	१	असोवसंता	सओवसंता
२१०	१३	कथय?	कथय
२१०	१५	गुरुणा वचन•	गुरुणा [वा] वचन•
२१०	२१	तव विनय	तत्र विनय
२१२	७	स्वरादिना	खरादिना

श्रुतसंविभाग - १३

२१३	२	कश्चिदर्थी	कश्चिदर्थो
२१४	३	‘वितहं’इति वितहमिति - यो	‘वितहं’ इति - यो
२१४	१३	वक्ति?, भूतोपघातिनी वाचं	वक्ति भूतोपघातिनीं वाचम्?
२१४	१७	यस्मादेवं ? – तस्माद्	यस्मादेवं तस्माद्
२१५	२	चेदं	वेदं
२१५	६	एवमादि – कापि	एवमादिकाऽपि
२१५	१५	विघ्नतो गमनादौ	विघ्नतोऽगमनादौ
२१७	१५	यथा [भवति तथा] कश्चित्	यथा कश्चित्
२१८	५	एतेनान्येथेन	एतेनान्येन वाऽर्थेन
२१८	१७	साधु	साधुः
२१९	४	भागिनेयी	भागिनेयि
२१९	१३	आर्यि(र्जि)के	आर्यिके
२१९	१३	प्रार्यि(र्जि)के	प्रार्यिके
२१९	१४	नमृ	नम
२१९	१९	अन्ये	अन्ने
२१९	२४	होलादिशब्दा	होलादिशब्दा?
२२०	३	यतश्चैवं ? अतः	यतश्चैवमतः
२२०	८	वयोदेशैश्चर्या•	वयोदेशैश्चर्या•
२२०	११	न कुर्यात् ?	न कुर्यात्
२२१	५	बप्पचुल्लक•	बप्पश्चुल्लक•
२२१	१२	अन्य	अन्न
२२१	१२	भर्तः	भट्ट
२२१	२०	उक्तः	उक्तौ
२२१	२१	नैवमालपेत् ?	नैवमालपेत्
२२१	२४	नैवमालपेत् ?	नैवमालपेत्

श्रुतसंविभाग - १३

२२३	९	कोलप्राप्तः	कालप्राप्तः
२२३	१८	बध्यो	बध्यो
२२६	१	उदकद्रोण्योरघट्ट•	उदकद्रोण्योऽरघट्ट•
२२६	१५	तस्मै	तस्यै
२२६	२२	यन्त्रयष्ट्यै	यन्त्रयष्ट्यै
२२७	२	द्वारपत्रादिः। एतैर्वृक्षैरित्येतां	द्वारपत्रादिरेतैर्वृक्षैः। इत्येतां
२२७	२५	वृक्षाः	वृक्षाः
२२८	११	इति, एते च प्रयोजने	इत्येते च, प्रयोजने
२२९	१७	पुनर्मार्ग•	पुनर्मार्ग•
२२९	२४	पुनर्मार्गदर्शनादौ	पुनर्मार्गदर्शनादौ
२३०	७	वल्लच पलकादयः।	वल्ल-चवलकादयः
२३०	१३	•योग्या इति नो वदेदिति	•योग्या इति, नो वदेदिति
२३१	१९	तदनुमतेस्तेन•	तदनुमतिस्तेन•
२३३	१६	साधु मार्ग•	साधुमार्ग•
२३४	६	अधिकरणं सभादिविषयं	अधिकरणसभादिविषयं
२३४	१५	इत्येव	इत्येवं
२३४	१६	वर्जयेद् यथा। सुकृतमिति	वर्जयेत्। यथा सुकृतमिति
२३४	२१	वदे(ब्रूया)दित्याह	वदेदित्याह
२३५	६	नैव	नैवं
२३५	१३	शिक्षकोपकरण•	शिष्यकोपकरण•
२३५	१९	पालनया	पालनीया
२३५	२७	कृतादिकर्म•	कृतादि कर्म•
२३६	४	व्रणा(वना)दि	व्रणादि
२३६	१९	अविअत्तं	अचिअत्तं
२३७	१०	सन्देहं	सन्देशं
२३७	१८	यतश्चैवं ? अतो	यतश्चैवमतो
२३८	३	गृहाण ?	गृहाण

श्रुतसंविभाग - १३

२३८	४	मुञ्च घृतादि ?	मुञ्च घृतादि
२३८	१०	गृल्लीयादा(गृहाणा)गामिनि	गृल्लीयादागामिनि
२३८	२०	व्यापारस्याभवादिति	व्यापारस्याभावादिति
२४०	५	•भेदे च पुनः, तपसि	•भेदे, पुनश्च तपसि
२४०	८	एवं गुणसमायुक्तं	एवंगुणसमायुक्तं
२४०	१३	वेदत्	वदेत्
२४२	३	(ति.) 'णं' इति	(ति.) 'अंतलिक्ख त्ति णं'इति
२४२	९	कथं	कथम्?
२४२	१७	मासं	मांसं
२४२	२४	कस्मात् ? - मानव	कस्मान्मानव
२४२	२५	भयाद् वा, उपलक्षणत्वात्	भयाद् वा [हासाद् वा] उपलक्षणत्वात्
२४३	२	•मेवेति, संशयकारिणी	•मेवेत्यसंशयकारिणी
२४३	१७	सवाक्यशुद्धिं	स वाक्यशुद्धिं
२४४	१	सदा षट्सु	सदा। षट्सु
२४४	१	जीवनिकायेषु। संयतः श्रामण्ये	जीवनिकायेषु संयतः। श्रामण्ये
२४४	२	हितम्।	हितम्।
२४४	३	यतश्चैवं ? – ततः	यतश्चैवं ततः
२४४	९	यतश्चैवं ? – अतः	यतश्चैवमतः
२४४	१७	निधनुयात्	निधुनुयात्
२४४	२१	धूनमलं	धून्नमलं
२४६	९	वाक्य शुद्ध्ययनं – नाम	वाक्यशुद्ध्ययननाम
२४७	१८	यतश्चैवम् ? अतः	यतश्चैवमतः

श्रुतसंविभाग - १३

२४८	१	यतश्चैवं ? अतः	यतश्चैवमतः
२४८	९	सँलिखेत्	सँल्लिखेत्
२४८	१९	अनन्तर्हितायाम्।	अनन्तरितायाम्।
२४९	८	याचयित्वा•	याचित्वा•
२४९	१४	तसप्राशुकम्	तसप्रासुकम्
२४९	१४	सन्	सत्
२४९	१६	पृथिवीतदुद्धवं	पृथिव्युद्भवं
२४९	२४	यद्येवं ?	यद्येवं
२५०	५	समुत्पेक्ष्य	समुत्प्रेक्ष्य
२५०	१२	तथा भूत•	तथाभूत•
२५०	१८	•पिण्डातानुगं	•पिण्डानुगं
२५१	५	•मुष्णोदकादिं	•मुष्णोदकादि
२५१	६	विधूपनेन	विधुवनेन
२५१	९	विधूवनेन	विधुवनेन
२५२	२२	अथ वा	अथवा
२५२	२४	पश्येत्	पश्येद्
२५४	२	•माणान्याचक्षीत	•माणानि [मेध्यावी] आचक्षीत
२५५	८	कुकलासा•	कृकलासा•
२५६	५-६	च। सन्ध्यायां संस्तारकम्	च सन्ध्यायाम्। संस्तारकम्
२५६	९-१०	•दलाबु! दारु•	•दलाबु - दारु•
२५७	९	कान्तादिष	कान्तादिषु
२५९	३	प्रा(आ)रंभरूपं	प्रारम्भरूपं
२५९	१२	कीदृग् ? लब्धमिति	कीदृग् लब्धम् ? इति
२६०	११	असम्बद्धः। गृहस्थैः	असम्बद्धो गृहस्थैः।
२६२	५	•नातिसहेत	•नाधिसहेत

श्रुतसंविभाग - १३

२६२	२३	अतिसहेत्	अधिसहेत्
२६३	२०	दिवा लभ्य•	दिवाऽलभ्य•
२६४	९	मद्येत्	मद्येत
२६४	१२	भवेत् सामान्ये•	भवेत् [तथाऽऽत्मानं न समुत्कर्षयेत्] सामान्ये•
२६५	२	तं	तद्
२६५	१०	निवृत्त्या(निवर्त्या)लो•	निवृत्त्याऽऽलो•
२६५	१५	निन्दुयात्	निह्नुयात्
२६६	१७	निवर्तेत्	निवर्तेत
२६६	१९	सम्यग्दर्शन•	सम्यग्[ज्ञान]दर्शन•
२६७	१६	धलं	बलं
२६८	२	यतश्चैवं ? ततः	यतश्चैवं ततः
२६८	५	यतश्चैवम् ? अतो	यतश्चैवमतो
२६८	१७	•भावित्या•	•भावित्वा•
२६८	२१	एवं ? – ततः	एवं ततः
२६९	१	एवं ? – अतः	एवमतः
२६९	१२	एता	एतौ
२६९	२०	एवं ? – अतः	एवमतः
२७०	१	यतश्चैवम् ? अतः	यतश्चैवमतः
२७०	६	यतश्चैवम् ? अतः	यतश्चैवमतः
२७३	८	नेदमितन्थं	नेदमित्थं
२७३	१९	कस्यचिन्न	कस्यचित् स्यात्
२७४	८	[]	[पा.धा.१४८३]
२७४	२२	•देशमाह	•देशमाह

श्रुतसंविभाग - १३

२७६	७	ब्रूयात्, यतस्तपस्विना•	ब्रूयात्, तपस्विना•
२७७	३	रूपा(स्त्र्या)द्यालोक•	रूपाद्यालोक•
२७८	१५	यतश्चैवं ? अतः	यतश्चैवमतः
२७८	२२	यतश्चैवं ? अतः	यतश्चैवमतः
२७९	३	•नाशाम्।	•नासाम्।
२८०	१२	लपित-प्रेक्षितं - लपितं- जल्पितं	लपितं - जल्पितं
२८०	२६	•करण	•करणं
२८१	११	•तृप्तः	•तृष्णः
२८१	१८	परिणाम्	परिणामम्
२८२	१९	समस्तायुधसंपूर्णः - तपः•	समस्तायुधः - सम्पूर्णतपः•
२८३	१	विरुद्धः	निरुद्धः
२८३	८	निवा(राक)रणायेति	निवारणायेति
२८३	१४	सज्जाय...इ	सज्जाय...इति
२८४	४	•मेघ	•मेघे
२८४	५	•पुटावगमे	•पुटापगमे
२८७	४	[]	[उपदेशमाला - ४१०]
२८९	१४	•द्राष्ट्रान्तिक•	•दार्ष्टान्तिक•
२९०	५	यतश्चैवम् ? अतः•	यतश्चैवमतः•
२९३	२	स्वपर्याया•	स्व[पर]पर्याया•
२९५	७	परिवृत्तो	परिवृतो
२९५	१९	परिवृत्तो	परिवृतो
२९६	२१	महैषिणो	महैषिणो
२९७	२१	सुश्रूषयेत्	शुश्रूषयेत्

श्रुतसंविभाग - १३

२९७	२२	•सुश्रूषा•	•शुश्रूषा•
२९८	४	तस्ये•	[?] तस्ये•
२९९	२३	प्रवाहयति तं यथा	प्रवाहयति यथा
३००	२१	सगुणः	स गुणः
३००	२६	सगुणः	स गुणः
३०२	५	शुद्धिं	ऋद्धिं
३०२	१९	कस•	कशा•
३०३	१६	विज्ञायन्त	विजायन्त
३०६	२	सन्	सत्
३०७	८	किमर्थं	किमर्थम्?
३०७	२२	•वाञ्छकः	•वाञ्छकः
३०८	१	यतश्चैवं ? – अत	यतश्चैवमत
३०८	४	किं पुनः	किं पुनः?
३०८	६	यतश्चैवम् ? आचार्या	यतश्चैवमाचार्या
३०९	८	कारिष्यामीति	करिष्यामीति
३०९	१०	•माहं	•माह
३०९	१३	•रुपाधि•	•रुपधि•
३१०	५	तद् अन्यस्तु	तदन्यस्तु
३१०	७	एव	एवं
३११	७	देशे (? देशः) अनूप•	देशे अनूप•
३१२	३	च	य
३१४	१५	तत्तत्कार्य•	तत्तत्कार्य•
३१४	२२	तृतीय [उद्देशकः] आरभ्यते	तृतीय आरभ्यते
३१५	१	तत्-तत् कृत्य•	तत्तत्कृत्य•

श्रुतसंविभाग - १३

३१५	३	इत्यादि त्यादि, प्रति•	इत्यादि, प्रति•
३१५	२०	प्रक्रन्ताधिकार	प्रक्रान्ताधिकार
३१६	६	श्रुतेन च ज्येष्ठाः, पुन•	श्रुतेन च, ज्येष्ठाः पुन•
३१६	२१	विकथ्यते	विकथ्यते
३१७	१	अन्यथा	नाऽन्यथा
३१७	२०	सति ? सति संस्तार•	सति ? संस्तार•
३१७	२३	साधः	साधुः
३१८	६	उत्साहता	उत्सहता
३१८	७	कर्णशरान्	कर्णसरान्
३२४	१०	किं कृत्वा	किं कृत्वा ?
३२४	१४	किम्भूतां गतिं	किम्भूतां गतिम्?
३२५	४	स्थिवरैः	स्थिवरैः
३२५	१३	समाधिः। मनःस्वास्थ्यं	समाधिर्मनःस्वास्थ्यम्।
३२६	१	चतुर्थ [उद्देशकः] उच्यते	चतुर्थ उच्यते
३२६	४	[धातूनां]नेकार्थत्वा•	[धातूनाम्]नेकार्थत्वात्
३२६	१४	सत्त्वज्ञाः	तत्त्वज्ञाः
३२६	१९	किमिति	किमिति ?
३२७	४	•समाधि अभित्सु•	•समाधिमभित्सु•
३२७	७	तद्यथोक्ता•	तद् यथोक्ता•
३२८	१४	९.४.३	९.४.२
३३०	२३	विविह (विविध) इति	'विविह' इति
३३२	१२	आयतमायतार्थिकः, अत्यन्तं मोक्षार्थी	आयतमत्यन्तं, आयतार्थिको मोक्षार्थी
३३२	२२	आयत-मायतार्थिकः अत्यन्तं मोक्षार्थी	आयतमत्यन्तं, आयतार्थिको मोक्षार्थी

श्रुतसंविभाग - १३

३३३	३	•कलयोः	•कालयोः
३३३	२३	नवमध्ययनम्	नवममध्ययनम्
३३४	६	जाति-(जरा)-मरणात्	जाति-मरणात्
३३४	६	जन्म-(जरा)-मरणात्	जन्म-मरणात्
३३५	८	अतस्तान्(तिं) निषेध•	अतस्तान् निषेध•
३३६	७	तत्परतन्त्रता(तदायत्तता)रूपं	तत्परतन्त्रतारूपं
३३६	१३	षट्जीव•	षड्जीव•
३३८	८	एतद् विशुद्धं	एतद्विशुद्धं
३३८	११	किंविशिष्टानां	किंविशिष्टानां ?
३३९	६	१०.६	१०.५
३३९	२३	४६६	१०.६
३४०	१८	स्वः परस्वो	श्वः परश्वो
३४१	१६	वासल्य•	वात्सल्य•
३४४	३	यष्टयादिना	यष्ट्यादिना
३४४	६	सर्वसह	सर्वसहः
३४४	७	असकृद्ध्युत्सृष्ट•	असकृद्व्युत्सृष्ट •
३४५	५	शरीरेणापि न, भिक्षु•	शरीरेणाऽपि, न भिक्षु•
३४६	१८	•संयमा-ऽऽसारता•	•संयमा-ऽसारता•
३४९	९	आचार्यपदं	आर्यपदं
३४९	१०	किम् ? - इत्येतदेव•	किमित्येतदेव•
३५२	४	उत्प्राबल्येन	उत्प्राबल्येन
३५२	१४	उप्राबल्येन	उत्प्राबल्येन
३५३	१३	•श्रमेणेति	•श्रमेण? इति
३५४	१३	•मायाक्रोधादि•	•माया। क्रोधादि•
३५४	१४	प्रातितः	प्रापित

श्रुतसंविभाग - १३

३५४	१६	सुखं	सुखम्?
३५५	२१	करकर्मणो	खरकर्मणो
३५५	२५	कार्यं	कार्यं
३५५	२६	•श्रमेणेति	•श्रमेण? इति
३५६	७	•मेवं भूत•	•मेवम्भूत•
३५७	१०	भावि	भावी
३५७	२१	•विप्रयोगप्राप्ते•	विप्रयोग[संप्रयोग]प्राप्ते•
३५७	२४	•निष्ट-प्रयोग•	•निष्ट-विप्रयोग•
३५९	११	कुशाग्रबिन्दु•	कुशाग्र[जल]बिन्दु•
३६०	४	•रोधतो	•रोधतो
३६१	२१	अद्यक्षोकः	आद्यक्षोकः
३६१	२१	•चोक्तावुक्त•	•चोक्तानुक्त•
३६१	२२	सङ्ग्रहपरा	सङ्ग्रहपरा
३६२	१९	कोऽर्थः	कोऽर्थः?
३६३	१९-२०	राज्य(प्र)भ्रष्टो	राज्य[पद]भ्रष्टो
३६३	२४	वियुक्तः (विप्रमुक्तः) स	वियुक्तः स
३६४	१०	स (पश्चा)त्	स [पश्चा]त्
३६६	१५	•आगम(योग)भावनाभिः	•आगमभावनाभिः
३६७	१०	•विशेषतत्त्वात्	•विशेषत्त्वात्
३६७	१३	तथा विडम्बना•	तथाविडम्बना•
३६७	२२	क्रियाद्यङ्गे	क्रियाव्यङ्गे
३६८	१६	उद्धत•	उद्धृत•
३६८	२१	तत्संयोगो(सङ्गो)चिता	तत्संयोगोचिता
३६९	२२	अवपात(षूपपात) इति	अवपात इति

श्रुतसंविभाग - १३

३७०	२३	क्षेप्यतीति	क्षेप्यतीति
३७१	१०	•क्लेशधृति(दोष)रहितं	•क्लेशवृत्तिरहितं
३७१	१४	प्रभूतकालम्	प्रभूतकालम्
३७१	१९	प्रभूतकालम्	प्रभूतकालम्
३७३	१७	विधो•	विविधो•
३७३	१९	ब्रवीमीति	ब्रवीमीति
३७४	१४	तथा प्रस्थानेन	तथाप्रस्थानेन
३७४	२३	सुरेन्द्रतार्थेऽपि	सुरेन्द्रसार्थेऽपि
३७६	७	विषयादिसंयम•	विषयादि संयम•
३७६	११	•स्रोतःप्राप्त•	•स्रोतःप्राप्ति•
३७६	१५	तत् प्रवृत्तौ	तत्प्रवृत्तौ
३७६	१९	•प्राप्त•	•प्राप्ति•
३७७	६	चू.२.२	चू.२.३
३७७	७	समर्थन्नाह	समर्थयन्नाह
३७७	१०	परश्रवः	परः श्रवः
३७७	१४	चू.२.२	चू.२.३
३७८	१२	स्वकुलासेवन•	स्वकालासेवन•
३८०	१३	किमेत्?	किमेतत्?
३८०	१८	अथ	अत्र
३८०	१९	प्रायो वृत्तौ	प्रायोवृत्तौ
३८०	२५	सम्मार्जनादि•	ससंर्जनादि•
३८१	२१	अमद्यपो•	अमद्यपो•
३८३	२५	व्यापृत्तभावं	व्यावृत्तभावं
३८३	२६	वन्द	वन्दनं
३८५	३	लभेत्	लभेत
३८६	१८	सूत्रस्वार्थः	सूत्रस्यार्थः
३८७	६	गोचरादि परिवर्तेत	गोचरादिपरिवर्तेन

श्रुतसंविभाग - १३

३८७	२३	•गुणोवापाय•	•गुणोपाय•
३८९	८	साधुर्दुःप्रयुक्त•	साधुर्दुःप्रयुक्त•
३९०	१४	•संहरन्नुपदेश•	•संहरन्नुपदेश•
३९२	३	•गणभृत, सन्तान•	•गणभृतसन्तान•
३९२	१४	शिवप्रभु•	शिवप्रभ•
३९२	१४	•कृता शक्तिः	•कृतासक्तिः
३९२	१९	दब्ध•	दृब्ध•
३९२	२०	सत्त्वविः	तत्त्वविद्धिः
३९२	२४	विनिर्ममो•	विनिर्ममे•
३९३	१	शिष्या	शिष्या
३९३	६	•शोधयत्	•शोधयत
३९३	१३	परहिनिरता	परहितनिरता
३९३	१७	बंधनम्	बन्धनात्
३९४	८	प्रशस्या•	प्रशस्य•
३९४	२३	•क्रीडतम्	•क्रीडितम्
३९५	१२	दाहिणि•	धाहिणि•
३९६	३	अहग•	अङ्ग•
३९६	९	सहृदा•	सुहृदा•
३९६	१४	दुष्पमा•	दुष्पमा•
३९६	१५	•होहद•	•दोहद•
३९७	५	त्परा	[त]त्परा
३९७	६	•मिच्छाभि	•मिच्छामि
३९७	१९	आणंद•	आणंद•
३९८	१९	स्त्रोकायुषः	स्तोकायुषः
३९९	८	•निर्युक्ता	•निर्युक्तौ

* “પન્નાશ્રવાદ... (૧૭૨)” ઇતિ પ્રશ્નરત્નિતઃ શ્લોકઃ એકવિંશતિતમે પૃષ્ઠે ષષ્ઠ્યાં પઙ્ક્ત્યાં ગદ્યરૂપેણ મુદ્રિતોઽસ્તિ ।

* પ્રસ્તુત શુદ્ધિપત્રકમાં શબ્દો છૂટા પાડવા કે ભેગા કરવા સંબંધી અશુદ્ધિઓ પ્રાયઃ લીધી નથી. તથા વિરામચિહ્નોની અશુદ્ધિઓ પણ ખૂબ જ હોવાથી તે અશુદ્ધિ લેવી શક્ય બની નથી. પરંતુ જ્યાં આવી અશુદ્ધિના કારણે અર્થસંગતિ ન થતી હોય કે વિપરીત અર્થ થતો હોય ત્યાં આવી અશુદ્ધિ દર્શાવી છે. મૂળગાથાની અશુદ્ધિઓ પણ દર્શાવી નથી.

* પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પૂર્વે અલગ-અલગ પ્રકાશિત ત્રણે વૃત્તિઓનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી અત્રે શુદ્ધિપત્રકમાં પ્રદર્શિત અમુક અશુદ્ધિઓ મૂલ સંપાદનમાં પણ હોય તેવો સંભવ છે. તેથી તે સંપાદનો માટે પણ પ્રસ્તુત શુદ્ધિપત્રકનો ઉપયોગ કરી શકાશે.

[આ વિભાગમાં રજૂ થતાં તમામ શુદ્ધિપત્રકો અભ્યાસમાં ઉપયોગી હોવાથી સર્વ સમુદાયના સાધુભગવંતોને આપી શકાશે. દરેક શુદ્ધિપત્રકની અલગથી PDF પણ શ્રીઅતુલભાઈ કાપડિયા પાસેથી મળી શકશે. સંપર્ક માટે જુઓ પૃષ્ઠ – 124.]

* * *

અહો! સારલ્યમ્ (Quick Grammar References)

4. પુર્લિંગ ભાવવાચક શબ્દો (સિદ્ધાંત - ૫.૩.૧૮ - ૫.૩.૮૮)

- ભાવવાચક શબ્દો તે તે ક્રિયા દર્શાવવા માટે પ્રયોજાય છે. જેમ કે - જવું - ગમનમ્, ગતિઃ, ગમઃ. બોલવું - વાદઃ, વચનમ્, ઉક્તિઃ.
- ભાવવાચક શબ્દો જે પ્રત્યયોથી બને છે તે પ્રત્યયો કર્તા સિવાયના કારકોમાં પણ એ જ રીતે લાગુ થતા હોય છે. આનો અર્થ એ થાય કે ભાવવાચક શબ્દોને આપણે કર્તા સિવાયના કારકોમાં પણ પ્રયોજી શકીએ. જેમ કે → ગ્રહણ શબ્દ ગ્રહણ કરવું એ ક્રિયાની જેમ, ગ્રહણ કરાતી વસ્તુ, ગ્રહણ કરવાનું સાધન, ગ્રહણ કરવાનું અધિકરણ વગેરે માટે પણ પ્રયોજી શકાય છે. આમાં શિષ્ટવ્યવહારમાં એવો પ્રયોગ માન્ય હોવો જોઈએ એટલો ખ્યાલ રાખવો પડે.

- ઉપરોક્ત નિયમમાં બહુ થોડા અપવાદો છે, જેમાં અમુક શબ્દો ફક્ત ભાવવાચક તરીકે, તો અમુક શબ્દો ફક્ત તે તે વિશિષ્ટ કારકોમાં જ વાપરી શકાય છે. આ અપવાદો પણ મુખ્ય નિરૂપણ પછી દર્શાવ્યા છે. એ સિવાય તમામ સ્થળે ભાવવાચક અને કર્તા સિવાયનાં કારકોમાં એકસરખા નિયમો લાગુ થાય છે.
- ભાવવાચક પ્રત્યયોનું પ્રકરણ લગભગ ૧૨૪ સૂત્રોમાં પથરાયેલું છે અને પ્રમાણમાં થોડુંક જટિલ ગણી શકાય તેમ છે. એટલે સરળતા ખાતર એમાંથી જે ભાવવાચક પ્રત્યયોથી પુલ્લિંગ શબ્દો બને છે તેનું જ અત્રે વિવરણ કર્યું છે. (આ પ્રત્યયોનું પ્રકરણ પણ ૭૧ જેટલાં સૂત્રોમાં વ્યાપ્ત છે.) અન્ય પ્રત્યયોનું વિવરણ હવે પછી થશે.
- પુલ્લિંગ ભાવવાચક પ્રત્યયોમાં મુખ્ય પ્રત્યય અ છે. નીચેના કોષ્ટકમાં, આ અ પૂર્વે, સ્વરાંત ધાતુમાં અને વ્યંજનાંત ધાતુમાં થનારા મુખ્ય ફેરફારને ઘાટા અક્ષરમાં અને એના જ અપવાદોને એની નીચે સામાન્ય અક્ષરમાં દર્શાવ્યા છે.
- જ્યાં ઉપસર્ગસહિત કે ઉપસર્ગરહિત કે ઉપસર્ગવિશેષ એવી કોઈ અલગ નોંધ ન હોય ત્યાં તે વાત મૂળ ધાતુને તેમ જ સઘળા ઉપસર્ગોમાં પણ લાગુ પડે છે તેમ સમજાવું. જેમ કે → હ - હાર:, વિહાર:, આહાર:...
- ? થી પ્રતિઉદાહરણ દર્શાવ્યાં છે.

સ્વરાંત ધાતુ	અંત્યસ્વર - પ્રક્રિયા	વિશેષ અર્થ	ઉદાહરણ
ઇ/ઈ-કારાન્ત ધાતુ	ગુણ	-	ચિ → ચય:, નિશ્ચય:, ક્રી → ક્રય:
ઉપસર્ગરહિત શ્રિ	વૃદ્ધિ	-	શ્રાય:
ઉદ્ + શ્રિ	વૃદ્ધિ/ગુણ	-	ઉચ્છ્રય:, ઉચ્છ્રાય:
ઉપસર્ગરહિત ની	વૃદ્ધિ/ગુણ	-	નય:, નાય:
ઉદ્ + ની	વૃદ્ધિ/ગુણ	-	ઉન્નય:, ઉન્નાય:
અવ + ની	વૃદ્ધિ	-	અવનાય:

श्रुतसंविभाग - १३

परि + नी	वृद्धि	द्यूत	परिणयेन शारीन् हन्ति (? परिणयः)
नि + इ	वृद्धि	स्थितेरचलत्वम्	न्यायः (? न्ययः)
परि + इ	वृद्धि	क्रम	पर्यायः (? पर्ययः)
वि, उप + शी	वृद्धि	क्रम	राजविशायः (? विशयः)
चि	वृद्धि	हस्तप्राप्य + अचौर्य	पुष्पप्रचायः, फलोच्चायः (? फलोच्चयः)
अधि + इ	वृद्धि	-	अध्यायः
उ/ऊ-कारान्त धातु	गुण	-	यु → यवः, लू → लवः
निर, उद् + पू	वृद्धि	-	निष्पावः, उत्पावः
अभि + लू	वृद्धि	-	अभिलावः
उपसर्गसहित रु	वृद्धि	-	संरावः, उपरावः
आ + रु	वृद्धि/गुण	-	आरवः, आरावः
उपसर्गरहित भू	वृद्धि	-	भावः
परि + भू	वृद्धि/गुण	तिरस्कार	परिभावः, परिभवः (? परिभवः)
उद्, सम् + यु	वृद्धि	-	उद्धावः, संयावः
उद्, सम्, प्र + द्रु	वृद्धि	-	उद्धावः, संद्रावः, प्रद्रावः
सम् + दु	वृद्धि	-	संदावः
उपसर्गरहित यु, दु, द्रु	वृद्धि/गुण	-	यवः, यावः, दवः, दावः, द्रवः, द्रावः
प्र + सु, स्तु	वृद्धि	-	प्रस्नावः, प्रस्तावः

श्रुतसंविभाग - १३

उपसर्गरहित स्रु	वृद्धि/गुण	-	स्रवः, स्रावः
वि + क्षु, श्रु	वृद्धि	-	विक्षावः, विश्रावः
ऋ-कारान्त धातु	गुण	-	कृ → करः, तृ → तरः
प्र + स्तृ	वृद्धि	अयज्ञ	प्रस्तारः (? बर्हिष्प्रस्तारः)
वि + स्तृ	वृद्धि	शब्दवर्जितस्य प्रथनम्	विस्तारः पटस्य (? शब्दस्य विस्तरः)
वि + स्तृ	वृद्धि	छन्दनाम	विष्टारपङ्क्तिः
नि, उद् + गृ	वृद्धि	-	निगारः, उद्गारः
नि, उद् + कृ	वृद्धि	धान्यविषय	निकारो/उत्कारो धान्यस्य (? फलनिकरः)
अन्य स्वरान्त धातु	वृद्धि	-	कृ → कारः, हृ → हारः
वृ	वृद्धि/गुण	-	वारः, वरः
दृ	गुण	-	दरः
सृ	गुण	गर्भग्रहणार्थं गमनम्	गवामुपसरः (? उपसारः)
नि, अभि, उप, वि + ह्वे	गुण	-	निहवः, अभिहवः, उपहवः, विहवः
<u>व्यंजनान्त धातु</u>	<u>उपांत्य- स्वर- प्रक्रिया</u>	<u>विशेष अर्थ</u>	<u>उदाहरण</u>
उपांत्य दीर्घस्वर धातु	-	-	ऊह् → ऊहः, भास् → भासः
उपांत्य ह्रस्वस्वर (अ विना) धातु	गुण	-	पिष् → पेषः, तृष् → तर्षः
उपांत्य अ धातु	वृद्धि	-	पच् → पाकः, त्यज् → त्यागः

श्रुतसंविभाग - १३

उपसर्गसहित अद्	-	-	प्रघसः, विघसः
नि + अद्	वृद्धि/-	-	न्यादः, निघसः
सम्, उद् + अज्	-	पशु	समजः/उदजः पशूनाम्
सम्, नि, वि, उप + यम्	वृद्धि/-	-	संयामः, संयमः, नियामः, नियमः....
उपसर्गरहित यम्	वृद्धि/-	-	यामः, यमः
नि + नद्, गद्, पठ्, स्वन्, कृण्	वृद्धि/-	-	निनादः, निनदः, निगादः, निगदः....
कृण्	वृद्धि/-	वीणाध्वनि	प्रक्काणः/प्रकृणः/क्काणः/कृणः वीणायाः (? प्रक्काणः शृङ्खलस्य)
उपसर्गरहित कृण्	वृद्धि/-	-	क्काणः, कृणः
वश्, रण्, गम्	-	-	वशः, रणः, गमः
ग्लह्	-	अक्ष	अक्षाणां ग्लहः (? पादस्य ग्लाहः)
सम्, प्र + मद्	-	हर्ष	संमदः, प्रमदः (? प्रमादः)
व्यध्, जप्, मद्	-	-	व्यधः, जपः, मदः
उपसर्गरहित हस्, स्वन्	वृद्धि/-	-	हासः, हसः, स्वानः, स्वनः
ग्रह्	-	-	ग्रहः, विग्रहः
अव + ग्रह्	वृद्धि/-	वृष्टिप्रतिबंध	अवग्राहः, अवग्रहः (? अवग्रहोऽर्थस्य)
प्र + ग्रह्	वृद्धि/-	किरण/संयमनरज्जु	प्रग्राहः, प्रग्रहः (? प्रग्रहः)

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૩

ઉદ્ + ગ્રહ	વૃદ્ધિ	-	ઉદ્ગ્રાહ:
નિ, અવ + ગ્રહ	વૃદ્ધિ	શાપ	નિગ્રાહસ્તે ભૂયાત્ (? નિગ્રહો ચૌરસ્ય)
પ્ર + ગ્રહ	વૃદ્ધિ	લિપ્સા	પાત્રપ્રગ્રાહેણ ચરતિ પિણ્ડપાતાર્થી ભિક્ષુ:
સમ્ + ગ્રહ	વૃદ્ધિ	મુષ્ટિ	સંગ્રાહો મલ્લસ્ય (? સંગ્રહ: શિષ્યસ્ય)
પરિ + ગ્રહ	વૃદ્ધિ	યજ્ઞવિષય	પૂર્વપરિગ્રાહ: (? પરિગ્રહ: કુટુમ્બિનઃ)

અપવાદ

→ અ પ્રત્યયાંત એકલા ભાવવાચક શબ્દો -

ઉપસર્ગરહિત હવે → હવ: (? આહવાય:), ઉપસર્ગરહિત હન્ → વધ:; ઘાત: (? સંઘાત:)

→ અ પ્રત્યયાંત એકલા વિશિષ્ટ અર્થસંબંધિત કારકોમાં જ થનારા પ્રયોગો (કૌંસમાં અર્થ) -

શૂ → શાર: (વાયુ, વર્ણ, પ્રાવરણ), અન્તર્ + હન્ → અન્તર્ઘન:/અન્તર્ઘન: (દેશવિશેષ),
પ્ર + હન્ → પ્રઘન:/પ્રઘાણ: (દ્વારાલિન્દક), નિ + હન્ → નિઘ: (તુલ્યપરિમાણ), ઉદ્
+ હન્ → ઉદ્ધ: (પ્રશસ્ત), સમ્ + હન્ → સંઘ: (ગણ), ઉદ્ + હન્ → ઉદ્ધન: (છેદન-કુટ્ટન
કાષ્ઠ), અપ + હન્ → અપઘન: (અડ્ગ), ઉપ + હન્ → ઉપઘન: (આસન્ન), હન્ → ઘન:
(કાઠિન્ય, નિરન્તરતા, અન્ન), વિ, અયસ્, દ્રુ + હન્ → વિઘન:, અયોઘન:, દ્રુઘન:
(કરણ), સ્તમ્બ + હન્ → સ્તમ્બઘન:/સ્તમ્બઘન: (કરણ), પરિ + હન્ → પરિઘ: (કરણ),
સમ્ + આ + હવે → સમાહવય: (પ્રાણિદ્યૂત), આ + હવે → આહવાય: (નામ), આ + હવે
→ આહવ: (યુદ્ધ), આ + હવે → આહાવ: (નિપાન), પ્ર + વૃ → પ્રવાર:/પ્રવર: (વસ્ત્ર), નિ
+ વૃ → નીવાર: (ત્રીહિવિશેષ), ચિ → કાય: (અગ્નિવિશેષ), ચિ → કાય: (શરીર), નિ
+ ચિ → નિકાય: (આવાસ, રાશીકરણ, સંઘવિશેષ) (આ શબ્દો બહુ જ ઓછા
વપરાશમાં આવે છે. તેથી તે અંગે વિશેષ સ્પષ્ટતા નથી કરી.)

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૩

→ સંખ્યાત્મક કે પરિમાણાત્મક 'માન' અર્થમાં બધે જ અંત્ય સ્વરની અને ઉપાંત્ય અ ની વૃદ્ધિ કરનારો અ પ્રત્યય થાય છે. જેમ કે → એકો નિઘાસઃ, એકઃ કારઃ, (આ પ્રસૂતિ, કુડવ જેવાં સંખ્યાત્મક માપ છે.) સમિત્સંગ્રાહઃ... (આનો અર્થ એક મુટ્ટી જેટલું એવો થાય છે.) એકમાત્ર પળ ધાતુથી માન અર્થમાં વૃદ્ધિ નહીં કરનાર અ પ્રત્યય થાય છે → મૂલકપણઃ (આ પણ ક્વચિત જ થનાર પ્રયોગ છે. તેથી તે ધ્યાન પર નહિ લેવાય તો પણ ચાલશે.)

→ પુલિંગ ભાવવાચક અને કર્તા સિવાયના કારકોમાં જ અ સિવાય કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રત્યયો

ધાતુ	પ્રત્યય	વિશેષ અર્થ	ઉદાહરણ
સ્થા, પા, વિધ્, યુધ્...	અ (વૃદ્ધિ/ગુણ અભાવ)	ઉદાહરણવત્	આખૂત્યઃ (મૂશકોપદ્રવ), પ્રસ્થઃ, સંસ્થા, વ્યવસ્થા, પ્રપા, વિઘ્નઃ, આયુધમ્, આહ્યઃ, આવિધઃ (શસ્ત્ર)...
વેપ્, વમ્, શ્વિ, સ્ફૂર્જ્, ભ્રાસ્, નન્દ, ક્ષુ, દુ...	અથુઃ	-	વેપથુઃ, વમથુઃ, શ્વયથુઃ, સ્ફૂર્જથુઃ, ભ્રાસથુઃ, નન્દથુઃ, ક્ષવથુઃ, દવથુઃ...
પચ્, વપ્, કૃ, લભ્, યાચ્...	ત્રિમક્	ભાવવાચકે- ન કૃતમ્	પક્ત્રિમમ્ (પાકેન કૃતમ્), ઉત્ત્રિમમ્, યાચિત્રિમમ્...
યજ્, સ્વપ્, રક્ષ્, યત્, પ્રચ્છ્, વિચ્છ્	ત	-	યજ્ઞઃ, સ્વપ્તઃ, રક્ષણઃ, યત્તઃ, પ્રશ્નઃ, વિશ્નઃ
ઉપસર્ગ + દા, ધા, દો... (દાસંજક)	ઇ	-	આદિઃ, નિધિઃ, સન્ધિઃ, સમાધિઃ

* આમાંથી વચલા ત્રણ પ્રત્યયો (અવથુઃ, ત્રિમક્, ત) પૂર્વોક્ત અ (વૃદ્ધિ/ગુણ વાળા) પ્રત્યયના બાધક નથી. એટલે એ અ પ્રત્યય તો થાય જ છે. જેમ કે નન્દઃ, પાકઃ, યાજઃ...

* કર્મથી પરમાં દાસંજક ધાતુઓને અધિકરણ કારકમાં ઇ પ્રત્યય થાય છે. → જલધિઃ, શરધિઃ, ઇષુધિઃ, વાલધિઃ, શેવધિઃ

* અન્તર્ + ધા → અન્તર્ધિઃ (ઇ)

* * *

શ્રુતવધામણાં

ન્યાયસિદ્ધાંતમુક્તાવલી - ચાર્ટ - સંપાદક – મુનિ શ્રીપ્રિયંકરપ્રભવિજયજી
(શ્રીકિસરસૂરિજી-સમુદાય) પ્રકાશક – મુક્તિચંદ્ર શ્રમાણ આરાધના ટ્રસ્ટ - પાલિતાણા,
પ્રકાશનવર્ષ – સં. ૨૦૭૪.

ન્યાયસિદ્ધાંતમુક્તાવલીના પદાર્થોનું આધુનિક ચાર્ટની પદ્ધતિએ આંશિક નિરૂપણ. ગ્રંથના અભ્યાસીઓ માટે ઉપયોગી પ્રકાશન.

[આ વિભાગમાં માત્ર અભ્યાસ અને સંશોધનમાં ઉપયોગી ગ્રંથોની જ નોંધ લેવાશે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા વિનંતિ.]

હમણાં ૨-૩ અંકથી અમુક મિત્રોએ આ પરિપત્રની પહોંચ, પ્રતિભાવ, લેખ વગેરે આપવાનું બંધ કર્યું છે. આનાં કારણો અંગે તપાસ કરતાં એક ઠેકાણે જાણવા મળ્યા મુજબ તેમના વડીલો તરફથી તેમને આ માટે મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે. બીજે પણ આવું કારણ હોઈ શકે. આ મિત્રોના ગુરુજનોએ જે પણ કર્યું તે સમજી-વિચારીને જ કર્યું હોય અને તેમના તે આદેશને તે મિત્રોએ બહુમાનપૂર્વક સ્વીકારવો જોઈએ એટલું માની લઈએ અને તેથી હવે આ પરિપત્ર ત્યાં મોકલવો નિરર્થક ગણાય. તેથી હવેથી દરેક અંક જેમની ‘મળ્યું છે’ એવી સામાન્ય પહોંચ આવશે તે મુનિવરને જ નવો અંક મોકલવામાં આવશે તેની ખાસ નોંધ લેશો. સૌ માટે એકસરખી રીતે આ નિયમ લાગુ થાય છે. – ત્રૈ.

આવરણચિત્ર – નૈનેશ સરૈયા - સૂરત

વિશેષ પ્રતિસ્પંદ

 શ્રુતસંવિભાગ નો નવો અંદાજ ગમ્યો. આ શરુ કર્યા પછી વાંચવાનો તરીકો જ બદલાઈ ગયો છે. શ્રુતસંવિભાગ શરુ કરવાની વાતની જ્યારે મિટિંગ હતી ત્યારે વિચાર સુદ્ધાં ન હતો કે અમે આટલા શ્રેષ્ઠ કાર્યના સહભાગી થવા જઈ રહ્યા છીએ. ધન્યવાદ શ્રુતસંવિભાગ. / મુનિ શ્રીહેમનિલયવિજયજી (શ્રીનીતિસૂરિજી-સમુદાય)

 શ્રુતસંવિભાગ - ૧૨ વાંચ્યું. આ વખતે પૃષ્ઠ ક્રમાંક ત્રણ આંકડા સુધી પહોંચ્યો. ખરેખર અનુમોદનીય. પ્રથમ લેખ વિભંગજ્ઞાનને અવધિદર્શન માનવામાં મતભેદ વાંચતા શાસનસમ્રાટશ્રી સ્મરણમાં આવ્યા. તત્ત્વાર્થ-વિષયક પ્રવચનમાં સાહેબે આ સંબંધી પાઠો દ્વારા જ શંકા-સમાધાન કર્યા હતાં. ખરેખર, શ્રુતસંવિભાગ પૂર્વપુરુષોની સ્મૃતિ, વર્તમાન મુનિવૃંદ માટે બહુમાન અને ભવિષ્યના જ્ઞાનમય શાસનની કલ્પનાઓ લઈને આવે છે. / મુનિ શ્રીસૌમ્યચન્દ્રવિજયજી (શ્રીનેમિસૂરિજી-સમુદાય)

 આ સાથે શ્રુતસંવિભાગ - ૧૨ મળી ગયેલ છે. ખૂબ ખૂબ અનુમોદના સાથે આભાર. પુસ્તક આકાર ખૂબ જ ગમ્યો. ઘણા વખતથી મનમાં થયા કરતું હતું કે પુસ્તકો, મેગેઝીનો ઘણાં બહાર પડે છે. તેને અક્ષરશઃ વાંચવામાં આવે તો પણ સરવાળે કાંઈ નીપજતું નથી. પરંતુ આ શ્રુતસંવિભાગ માં સાધુ ઓછો-વધતો અભ્યાસુ હોય તો પણ તેની શાસ્ત્રનિષ્ઠા પરિપક્વ બને તેવો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. તો આનું સ્વરૂપ આવું કેમ? પણ, જ્યારે શ્રુતસંવિભાગ આ સ્વરૂપે પ્રગટ થયું તો લાગ્યું કે તમે વિશ્વના કોઈ પણ ખૂણામાં બેઠા હો પણ દરેકના ભાવોને ખૂબ જ સરળતાથી વાંચી શકો છો. આપના આ પ્રયાસને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન. આપનો આ પ્રયાસ મીઠળબંધા સાધુઓને શાસ્ત્રસમ્મુખ કરે એ જ ભાવના. આ સાથે ૧ થી ૧૧ અંકનું પણ એક પુસ્તકસ્વરૂપ અપાય તો સરળતા રહેશે. / મુનિ શ્રીસિદ્ધચન્દ્રવિજયજી ગણિ (શ્રીનેમિસૂરિજી-સમુદાય)

 શ્રુતસંવિભાગ - ૧૨ મળ્યું. આનંદ-આનંદ. બહારથી જોતામાત્રમાં જ આનંદ અનુભવાયો. અંક હાથમાં આવતા સહવર્તી મુનિવરે સહજ પૂછ્યું - ‘કયું નવું પુસ્તક આવ્યું છે?’. અર્થાત્ શ્રુતસંવિભાગ ધીમે ધીમે જાણે કોઈ ગ્રંથના કદને પ્રાપ્ત ન કરી રહ્યું હોય એવું લાગે છે. આ વખતે મિત્રમુનિવરોની મહેનત ખૂબ પ્રશંસનીય છે. તેમ જ આ અંકમાં

‘શ્રુતશુદ્ધિ’ તથા ‘અહો-સારલ્યમ્’ ના નવા વિભાગો જોયા, ખૂબ સરસ કાર્ય થયું છે. અહો! સારલ્યમ્ દ્વારા કોષ્ટક સ્વરૂપ માહિતીમાં થોડામાં ઘણું આવી ગયું. શરુઆતના અભ્યાસુ માટે ઘણું કામ લાગશે. તેમ જ શરુઆતનો પૂજ્યશ્રીનો લેખ પણ સચોટ છે. જિજ્ઞાસા હોય તો ચિત્તના કૂવામાં બોધનું વહેણ વહેતું રહે છે. અને હકીકતમાં આવું અનુભવાય પણ છે. માટે જ તો મિત્ર મુનિવરોનું આટલું જિજ્ઞાસા-સમાધાન-પત્રચર્યાદિ જોવા મળે છે. / મુનિ શ્રીપરમયશવિજયજી (શ્રીસિદ્ધિસૂરિજી-સમુદાય)

 શ્રુતસંવિભાગ મળ્યું. આનંદ હી આનંદ. / મુનિ શ્રીહેમલ્લર્ષવિજયજી (શ્રીનીતિસૂરિજી-સમુદાય)

 શ્રુતસંવિભાગ નો એક એક વિભાગ ઈયત્તા અને ગુણવત્તાથી સમૃદ્ધ થઈ રહ્યો છે. મુનિ-મિત્રોની વિશદ-પ્રજ્ઞા અને ગહન અનુપ્રેક્ષાથી શ્રુતસંવિભાગ જીવંત થઈ રહ્યું છે. વિષયોની વિવિધતા-વિશિષ્ટતા અને વિવક્ષણતાના વૈભવથી દીપ્તિ ઊઠ્યું છે. શ્રમાણોના અધ્યયન-અનુષ્ઠાનમાં શ્રુતસંવિભાગ સૂક્ષ્મૈક્ષિકાનું નિમિત્ત બની રહ્યું છે. શાસ્ત્રની જિજ્ઞાસા અને સંશોધન સાથે સાથે પરસ્પરની આત્મીયતા પણ ઊંડી અને ઊંચી થઈ રહી છે. શ્રુતસંવિભાગ નું એ ઊજળું અને આગવું પાસું છે. નવા-નવા આયામો ઉમેરાતા સંદર્ભગ્રંથની ગરજ સારશે. / મુનિ શ્રીનિરાગચન્દ્રસાગરજી (શ્રીસાગરજી મહારાજનો સમુદાય)

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૪ વૈશાખ શુદ્ધિ ત્રીજ (અક્ષયતૃતીયા), સં. ૨૦૭૫ ના દિવસે પ્રગટ થશે.

ચૈત્ર શુદ્ધિ પંચમી, સં. ૨૦૭૫ સુધીમાં મળનારા લેખો/લખાણોનો

સમાવેશ આગામી અંકમાં કરવો શક્ય બનશે.

મિત્ર મુનિવરોને પોતાના બહુમૂલ્ય સ્વાધ્યાયનો લાભ

શ્રુતસંવિભાગ ના માધ્યમથી વહેંચવા હાર્દિક આમંત્રણ છે.

* શ્રુતસંવિભાગ માં પ્રગટ થતી સામગ્રી વિચારણાત્મક સમજવી, નિર્ણયરૂપ નહીં.

* સંકલન : મુનિ ત્રૈલોક્યમંડનવિજય (શ્રીનેમિસૂરિજી-સમુદાય) સંપર્ક : ૮૧૦ અતુલ એચ. કાપડિયા, A૧૭ જાગૃતિ ફ્લેટ્સ, મહાવીર ટાવર પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૭ મો. ૯૯૭૯૮ ૫૨૧૩૫